

Управління культури Чернігівської облдержадміністрації
Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України
Чернігівське відділення

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

**Збірник наукових праць
Випуск 4**

Чернігів
2004

ББК 63.3 (4 УКР)

С.42

Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип.4 / Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України; Редколегія: О.Б.Коваленко (голова) та ін. – Чернігів, 2004. – 92 с.

До четвертого випуску збірника включені матеріали, які характеризують колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського, висвітлюють історію краю, життя та діяльність відомих уродженців Чернігівщини.

Для наукових працівників, викладачів, учителів, музейників і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією і культурою України.

Редакційна колегія:

О.Б.Коваленко (*голова*),

С.Л.Лаєвський, Л.П.Линюк (*відповідальний редактор*),

С.М.Лихачова, С.О.Половнікова

Комп'ютерний набір

О.П.Лемешко, І.П.Цикунова

Оригінал-макет

Чернігівський ЦНТЕІ

ISBN 966-7905-52-7

©Чернігівський історичний музей
ім. В.В.Тарновського

Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського

Колекція рукописних книг Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського нараховує 315 примірників. Сформувалася вона протягом другої половини XIX-XX ст.: 79 примірників надійшло у складі колекції В.В.Тарновського, 45 – у збірці Чернігівського єпархіального сховища старожитностей, 19 – Чернігівської губернської архівної комісії, по 11 – із Сосницького і Прилуцького краєзнавчих музеїв у 50-х рр. XX ст., решта – з церков, монастирів, бібліотеки духовної семінарії, виставки XIV археологічного з'їзду, від приватних осіб.

Хронологічні рамки зібрання – 1511 – 1964 роки:

— XVI ст. представлено 10 книгами, всі вони богослужбові, найбільш ранньою є Апостол із вкладними записами 1511 р.;

— XVII ст. – 46 книг;

— XVIII – 140;

— XIX – 106;

— XX – 13.

Серед 63 релігійних і богослужбових книг – 12 Євангелій, 14 – Ірмолоїв, Біблія, Служебники, Мінеї, Псалтирі, Апокаліпсис з малюнками XVII ст. Представлені віршоване Євангеліє від Луки (1826), два переклади Євангелія українською мовою П.Морачевського, фрагменти перекладів Біблії П.Куліша та І.Нечуя-Левицького. В окрему групу можна виділити синодики – 15 од. і метричні книги – 7 од. Найдавнішим з них є синодик Сосницької Воскресенської церкви (1664-1821), а найбільш відомим – синодик Любецького Антоніївського монастиря (1693-1901, фактично 1712-1901), започаткований і оформлений, вірогідно, відомим культурним і церковним діячем І.Щирським. Любецький синодик містить цікаві матеріали з історії Чернігово-Сіверської землі XIII-XIV ст., а найголовніше – список чернігівських князів із зазначенням світських та християнських імен та імен по батькові, що дозволяє відтворити їхній родовід.

Важливими історичними джерелами є літописи, географічні і статистичні описи, історичні та юридичні збірники, збірники указів, розпоряджень представників світської і духовної влади, документів місцевих органів самоврядування, родинних архівів тощо. Ця група нараховує 139 од. збереження. З-поміж них – Розповідь про Переяславську Раду (згорток 1654 р.), літописи Самовидця і Грабянки (60-ті рр. XVIII ст.), Скорочений географічний опис Київської губернії (1787), альбом малюнків з анотаціями “Некоторые древности, собранные в уездах Черкасском и Чигиринском Киевской губернии” та медико-географічні описи Київського і Сквирського округів Де ля Фліза, 6 списків Литовського статуту (XVII-XVIII ст.), Права, за якими судиться малоросійський народ (XVIII ст.), 19 цехових книг (XVII-XX ст.), Актові книги Полтави і Почепи (XVII-першої пол. XVIII ст.), Актова книга Острозького магістратського суду (XVII ст.), Журнали Ніжинського повітового суду і Ніжинської нижньої розправи, відомості про маетки І.Мазепи (1726) та Д.Апостола 1734 р. (XIX ст.), книги Забіл, Полетик, Шихуцьких, де, крім майнових документів, вміщені виписки з хронік, друкованих книжок, записи мемуарного характеру, календарі (XVIII ст.).

Серед 14 світських підручників і навчальних посібників маємо Риторики, в т.ч. латиною, Арифметику (1752), Азбуку словено-російську (дев'ятиметровий згорток 1755 р.), Коротке поняття про фізику для... Великого князя Павла Петровича (XVIII ст.), “Лекции к геодезии, практике или землемерию” Г.Попова.

В колекції – 18 богословських та філософських трактатів: твори Дмитрія Ростовського, Іоана Дамаскіна, Повчання Лествичника (XVII-XVIII ст.), Вольтера (1826) тощо.

Медицина репрезентована лікарськими посібниками XVIII – XIX ст., один з яких – з присвятою П.Прокоповичу, та двома книгами – прибутково-видатковою і запасів – Глухівської аптеки (1743-1749).

Красне письменство, історична і мемуарна література представлені автографами П.Куліша, М.Костомарова, Ф.Галузенка, Д.Мордовця, С.Руданського, В.Коховського, К.Спаської, Г.Артозєєва, списком “Снеїди” 1801 р., нарисами чернігівських краєзнавців т.ін.

Серед авторів та переписувачів книг у XVI-XVIII ст. найчастіше зустрічаються прізвища служителів церкви. Це, зокрема, ієромонахи Серафїон Захарієвич Б. з Полтавського монастиря, Рафаїл Казанович з Ростова, Варлаам Вишневський та Герман Логвиновський з Новгород-Сіверського монастиря, Костянтин Усєвич – з Каташинського, архімандрит, професор Києво-Могилянської Академії Пахомій Добринин, ієродиякон Чернігівського Єлецького монастиря Геронтій Струковський, священники Стефан з с.Козари, Петро Донцов з с.Печеники тощо. Проте книги переписували і представники інших верств населення, в т. числі і жінки. Так, артилерійський гантлангер з Таллінна Іван Худинський переписав Арифметику, а мешканка х.Церковище біля Ямполя Пелагея Клименкова – Ірмолой. У XIX ст. різко зростає доля цивільної і військової інтелігенції, яка творила рукописну книгу.

Географічно переважна більшість рукописних книг збірки музею відноситься до Лівобережної України та Києва. Вони були створені на Чернігівщині, Харківщині, Полтавщині в таких містах і селах, як Любеч, Сосниця, Чернігів, Кролевець, Охтирка, Короп, Новгород-Сіверський, Глухів, Батурин, Ямпіль, Язлівка, Красилівка, Блїстова, Стольне, Мале Устя, Козари, Смолин, Кудрівка, Баба. Незначна частина надійшла з Правобережної України, Прибалтики, Молдови, Росії – головним чином території колишнього Стародубського полку, а також Ростова та Москви.

Серед місць побутування – такі монастирі, як Розритівський, Батуринський, Каташинський, Новгород-Сіверський, Густинський, Любецький, Максаківський, Рихлівський, Чернігівський Єлецький, Києво-Печерська лавра, Свято-Троїцька Никодимова старообрядницька обитель.

Художнє оздоблення рукописних книг здебільшого досить бідне. Книги XVI ст., як правило, прикрашені заставками у вигляді циркульної плетінки та кіноварними ломбардами. Для книг XVII-XVIII ст. більш характерним є рослинний орнамент, часто-густо – це копія з друкованих книг як вітчизняного, так і західноєвропейського походження, яскравим прикладом чого є синодик Крупицько-Батуринського Миколаївського монастиря, започаткований у 1687 р. Дмитрієм Ростовським. Характерним є також використання в’язі, кіноварних ініціалів-ломбардів або більш досконалих – багатобарвних ініціалів на тлі рослин, архітектурних споруд, звірів. Художнє оформлення титула, як правило, складається з двох колон, замкнутих угорі аркою, які прикрашені рослинним орнаментом (книги Воронізького ткацького, Глухівського різницького цехів). Частіше малюнки робились темно або світло-брунатним чорнилом, інколи для художнього оформлення рукописних книг використовувались вирізані із стародруків заставки, ілюстрації тощо, часом розфарбовані (“Чин бываемый на одеяние рясы и комилавки”, Ірмолой Ал-1631). Книги XIX ст. відрізняються зовсім бідним художнім оформленням. Відчувається чисто утилітарний підхід на відміну від попередніх століть, коли книга задовольняла не тільки духовні, але й естетичні смаки людини. В цей час з’являється народний малюнок, який часто має характер лубка. В першу чергу це стосується книг, створених у глибинці сільськими дячками, священниками, парафіянами (Батуринський синодик).

Цікавий матеріал для історії українського інтролігаторства дають палітурки рукописних книг. Окремі примірники вміщені в архаїчні оправи, відомі у спеціальній літературі як оправи візантійські з “губочками”, візантійські, ренесансні (див. №№ 1, 2, 4).

Книги написані в основному на іноземному папері, переважно західноєвропейського походження, який із середини XVIII ст. заміщується папером російського виробництва.

Колекція рукописних книг музею є цінним джерелом для істориків, літературознавців, етнологів, спеціалістів з палеографії, генеалогії, сфрагістики, метрології тощо.

*Титульний аркуш Ірмолая 1733 р.
(№ 78)*

Пропонований реєстр є попереднім результатом атрибуції, першою спробою узагальнення колекції, введенням її до наукового обігу. Він містить наступну інформацію: порядковий номер, номер за інвентарними книгами Чернігівського історичного музею, автора і назву, дату створення рукопису, розмір у долях аркуша і сантиметрах, кількість аркушів або сторінок. Власні (автентичні) назви книг подані у лапках мовою оригіналу. Автори творів, уніфіковані назви богослужбових книг та назви, надані при музейній інвентаризації, – без лапок, українською мовою. Оскільки реєстр не дає, як каталог, повного наукового опису пам'ятки, у примітках зазначена важлива, на думку упорядника, інформація, а саме: час та джерело надходження до музею, попередні власники, відомості про протограф, художні особливості, посилання на каталоги тощо.

Реєстр рукописних книг Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського

№№	Інв. №	Назва	Дата	Аркушевий склад, розмір в долях аркуша і см	Примітки
XVI століття					
1	Ал 398	Апостол	до 1511р.(?)	2°, 33 x 21 см 344 арк.	Надійшов з Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря в 1924 р. Є вкладні записи [1511], 1634 рр.
2	Ал 473	Євангеліє	до 1546 р.	2°, 30 x 22 см 269 арк.	В 1644 р. належало церкві Архістратига Михайла с.Манки
3	Вп 1474/15	Апостол	сер.XVI ст.	2°, 30 x 20 см 186 арк.	
4	Ал 393	Мінея (?) на січень	2 пол. XVI ст.	2°, 33 x 21 см 211 арк.	Належала Троїцькій церкві м.Любеча (?)
5	Ал 317	Євангеліє	до 1570 р.	2°, 31 x 20 см 218 арк.	
6	Ал 417	Євангеліє	1586 р.	2°, 31 x 19 см 364 арк.	Написане в церкві св.арх.Михайла і Гавриїла в м.Сучава
7	Ал 1520	Мінея (?) на вересень-листопад	кін. XVI ст. (?)	2°, 35 x 21 см 323 арк.	Надійшла із Сосницького краєзнавчого музею в 1958 р.
8	Ал 399	Євангеліє	кін. XVI ст. (?)	2°, 31 x 20 см 232 арк.	Кат. 1908 р. № 17. Належало в 1619 р. церкві арх.Михайла м. Ширмин, в 1900 р.– Михайлівській церкві с.Красилівка Остерського повіту.
9	Вп 1474/17	“Устав церковний служб иже в Иерусалиме святых Лавры преподобнаго и богоноснаго отца нашего Савы”	XVI ст. філігрань 1551-1554 рр.	2°, 31x20,5см 255 арк.	Належав церкві арх.Михайла с.Рагузна.

10	Ак 935	Апостол	XVI ст.	2 ^о , 31,5х 20 см 110 арк.	
XVII століття					
11	Ал 982	Євангеліє	поч. XVII ст.	2 ^о , 33 х 20 см 265 арк.	Належало Розритівському Свято - Троїцькому дівочому монастирю(?). Як форзаци використані аркуші з книги “Минея праздничная (Соборник)”, Венеція, 19.01.1538.
12	Ал 225	Євангеліє	поч. XVII ст. (?)	2 ^о , 32,5 х 21 см 352 арк.	Надійшло від кн. О.В.Голіциної до ЧЄД в 1909 р. Належало Розритівському дівочому Свято-Троїцькому монастирю Мглинського повіту. Є вкладні записи 1632, 1650, 1683 рр.
13	Ак 871	“Соборник на все праздники урочистые и господские на все роки”	поч. XVII ст.	2 ^о , 29 х 17 см 688 арк.	Придбаний у Трофименка О.М. з Чернігова в 1989 р. Належав Крупицько - Батурицькому монастирю.
14	Вп 1474/16	“В субботу на велицей вечерни начало творим всей вечерней службе якоже оуказано в А гласе таж на ги возвах стрых воскресны глас В творение Іоанна Дамаскина и поем стихов ” тощо	поч. XVII ст. філігрань 1556-1592 рр.	2 ^о , 30 х 20 см 356 арк.	
15	Ак 943	“Сказание... зачалом како чтутся евангелия воскресне на утрнях и литургиях в недели ст Пасхи до недели Всех Святых и от всех святых”	поч. XVII ст. філіграні 1556, 1592 рр.	2 ^о , 31 х 19 см 11 арк.	
16	Ал 1633	“Устав”	до 1628 р.	2 ^о , 30 х 19 см 207 арк.	Надійшов із Сосницького краєзнавчого музею в 1958 р. Належав Іллінській церкві м.Язлівка.

17	Ал 4	“Церемонія о брачном супружестве... царя... Алексея Михайловича”	1647 р.	4°, 20 x 16 см 21 арк.	Кат.1900 р. № 1040 Р.
18	Ал 501/1/8	Розповідь про Переяславську Раду (згорток)	1654 р.	1 м 25 см	Кат.1900 р. № 29 Р.
19	Ал 619	Книга кравецького і кушнірського цеху м. Кролевеця	1660-1765 рр.	4°, 20 x 16 см 40 арк.	Надійшла до музею ЧАК в 1902 р. Див.: ЧГВ – 1902. – № 2977. – 25 сент. Кат. 1908 р. № 142.
20	Ал 461	Книга актова Острозького магістратського суду	1662-1698 рр.	2°, 31 x 20 см 270 арк.	Кат.1900 р. № 48 Р.
21	Ал 942	“Книги мескиє Полтавские”	1664-1671 рр.	2°, 30 x 20 см 231 арк.	Кат.1900 р. № 54 Р.
22	Ал 1503	Синодик Вознесенської церкви м.Сосниці	1664-1821 рр.	4°, 20 x 16 см 44 арк.	Надійшов із Сосницького краєзнавчого музею в 1958 р.
23	Ал 375	Тріюдь цвітна	1671 р.	2°, 30 x 18 см 206 арк.	На поч. ХХ ст. належала церкві Різдва Богородиці с.Божок Кролевецького повіту.
24	Ал 395	Книга Забіл (офіційні документи, приватне листування тощо)	1671-1728 рр.	2°, 33 x 21 см 85 арк.	Належала О.М.Лазаревському. Кат. 1900 р. № 93 Р.
25	Ал 443	“Книга меская Полтавская”	1672-1685 рр.	2°, 30 x 20 см 149 арк.	Кат. 1900 р. № 47 Р.
26	Ал 14	Книга Забіл (офіційні документи, приватне листування, витяги з літописів тощо)	1679-1734 рр.	2°, 32 x 22 см 110 арк.	Належала О.М.Лазаревському. Кат. 1900 р. № 92 Р. Містить портрети гетьманів.
27	Ал 498	“Домецкий Гавриил, архимандрит Симонова монастіря. О везваню до закону и о досконалости вшедших в него, обовязуючимся последовати Господу Иисусу Христу. Избрана из учений разніх учителей”	1683 р.	2°, 31 x 20 см 144 арк.	Належала Густинському монастирю. Кат. 1900 р. № 3 Р.
28	Ал 359	Книга Забіл (офіційні документи, приватне листування, тощо)	1687-1736 рр.	2°,30,5 x19см 70 арк.	Належала О.М.Лазаревському. Кат. 1900 р. № 94 Р.

29	Ал 1221	Синодик Крупицько-Батурицького монастиря	1687-1883 рр.	2°, 30 x 20 см 124 арк.	Надійшов з Конотопського краєзнавчого музею в 1937 р. Частина синодика зберігається в Конотопському краєзнавчому музеї, інв. № ППк 1348.
30	Ал 168	Євангеліє	до 1690 р.	2°, 33 x 21 см 419 арк.	Надійшло в ЧСД в 1909 р. Належало Свято - Троїцькій церкві м.Гринев Стародубського повіту, куди було подароване в 1814 р. кн. Іллею Андрійовичем Безбородьком
31	Ал 499	Ірмолой	до 1690 р.	4°, 21 x 15 см 391 арк.	Кат. 1900 р. № 4 Р.
32	Ал 503/4	Книга Шихуцьких (офіційні документи, приватне листування)	1690-1782 рр.	2°, 35 x 23 см 125 арк.	
33	Ал 330	Синодик Любецького Антонійвського монастиря (оригінал і факсиміле 1902 р.)	1693-1901 рр. (фактично з 1712 р.)	2°, 31 x 21 см 79+99 арк.	Надійшов з Любеча в 1926 р. Належав Воскресенській церкві м.Любеча. Кат. 1908 р. № 73.
34	Ал 164	Ірмолой	1699 р.	2°, 28 x 19 см 644 стор.	Надійшов до ЧСД (?) в 1909 р. Належав Спасо-Преображенській церкві с. Стольне Сосницького повіту.
35	Ал 467	“Акафисти, канон о распятии, параклис Пресвятой Богородице, служба повседневная, молитвы на сон грядущий, молитвы утрени, последование к причащению”	2 пол. XVII ст.	2°, 31 x 20 см 152 арк.	Належала Макаківському Спасо-Преображенському монастирю.
36	Ак 942	“Службы на декабрь. Последование часов, службы на Рождество Христово, последование в 6 день Января”	кін. XVII ст.	2°, 30 x 19 см 56 арк.	

37	Ак 930	“Книга святого Иванны Дамаскина философская о осмих частех...Небеса. Книга глаголемая Грамматика Меншая. Предисловие. О буквице, рекше о Азбуце, толкование Псалтири по віршам”	кін. XVII ст.	4 ^о , 19,6 x 15 см 431 арк.	Належала Михайлівській церкві с.Обложки. Кат. 1908 р. № 92.
38	Вп 1474/25	“Чин бываемый на одяние рясы и комилавки. Последование Малого образа. Последование Великаго агтелскаго образа. Последование провода иноческаго”	кін. XVII ст.	4 ^о , 19 x 16 см 54 арк.	Прикрашена відбітками заставки “Св.пр.Ілля” та ілюстрації “Покров”, які використувувались друкарнями Новгород-Сіверського та Чернігова в 70-90-х рр. XVII ст.
39	Вп 1474/20	“Знаменитая начертания о вере и первоначалии Римском и проч.”	кін. XVII ст.	4 ^о , 19 x 16 см 91 арк.	Належала Г.С.Кир'якову.
40	Ал 465	Мінея на червень-серпень	кін. XVII ст.	2 ^о , 32 x 21 см 51 арк.	
41	Ал 1519	Ірмолой	кін. XVII ст.	4 ^о , 20 x 15 см 393 арк.	Надійшов із Сосницького краєзнавчого музею в 1958 р. 1771 р. подарована послушнику і канонархісту Свято - Миколаївського Пустинно-Рихлівського монастиря Шилівському, пізніше належала церкві вмч. Параскеви с.Мале Устя (нині Сосницький район).
42	Ал 332	Апокаліпис з малюнками	сер. XVII ст.	2 ^о , 31,5 x 20 см 105 арк.	Кат. 1900 р. № 8 Р.
43	Ал 1518	Ірмолой	XVII ст.	4 ^о , 19 x 16 см 325 арк.	Надійшов із Сосницького краєзнавчого музею в 1958 р. Належав ієрею Ів.Борковському.
44	Ал 392	Ірмолой	XVII ст.	2 ^о , 33 x 20 см 261 арк.	Надійшов з Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря в 1924 р.

45	Вп 1474/41-44	Ірмолой		XVII ст.	2°, 30 x 19 см 41 арк.	Належав священику с.Грязевець Трубчевського округу Петру Ів. Бурковському, що придбав його "в українським повітовім місті". Заставки і кінцівки з нього були використані для художнього оздоблення книги "Картини церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ея истории". На початку XX ст. налічував 477 арк. Кат. 1908 р. № 61.
46	Вп 1474/26	"Проскомидия литургиям. Литургия святого Иоанна Златоустого, Василия Великаго... О заклании св.Агнца, литургия пржедсвященная. Последование бываемое на велицей вечерни, литургии св.Григория Двоеслова"	XVII ст. (почагок – перша чверть XVII ст.)	4°, 18 x 15 см 155 арк.		
47	Вп1474/19	Мінея на березень-червень	XVII ст.	2°, 32 x 19 см 300 арк.		
48	Вп 1474/18	Мінея на листопад-лютий	XVII ст.	2°,31 x 20,5см 377 арк.	Налезала Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю.	
49	Ал 403	Литовський статут	XVII ст.	2°, 30 x 20 см 296 арк.	Надійшов до музею ЧАК в 1912 р. Належав В.Казановичу. Художнім оформленням подібний до Литовського статуту, переписаного у 1683 р. в Луцьку П. Зарушкевичем. Див.: Нац. музей історії України інв. № РД 618.	
50	Ал 345	Тріюдь пісна	XVII ст.	2°, 30 x 20 см 256 арк.	Налезала Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю.	
51	Вп 1474/23	"Graciai de natura et corpore naturali" (невідоме (механічне) у природі і фізичні властивості тіла)	XVII - поч. XVIII ст.	4°, 21 x 17 см 80 арк.		

52	Вп 1474/21	“Rozmowy Artaxesa u Ewandra w ktorych polityczne, moralne y naturalne uwagi zawarte wedle podanych okazij tak iako mowione własnie byly. Prawdziwie wyгаzone sa spisane. S.L.”	XVII - поч. XVIII ст.	4°, 19 x 16 см 209 арк.	
53	Вп 1474/24	Риторика (лагинською мовою)	XVII - поч. XVIII ст.	4°, 19 x 16 см 133 арк.	
54	Вп 1474/22	Риторика (лагинською мовою)	XVII - поч. XVIII ст.	4°, 19 x 16 см 200 арк.	
55	Ал 941	Псалтир (румунською мовою, кирилицею)	XVII - поч. XVIII ст.	2°, 32 x 10 см 196 арк.	Кат. 1900 р. № 9 Р.
56	Ал 984	Повчання Іоана Лествичника	XVII - поч. XVIII ст.	2°, 32 x 20 см 135 арк.	
XVIII століття					
57	Ак 937	Синодик Михайлівської церкви с. Котів (нині Козелецький район)	1704-1739 рр.	2°, 30 x 18 см 32 арк.	Кат. 1908 р. № 84.
58	Ал 510/13	Книга бондарського, ковальського цехів, плотницької управи м. Козельця	1706-1883 рр.	2°, 33 x 22 см 54 арк.	
59	Ал 366	Книга калачницького цеху м. Новгород-Сіверського	1711-1900 рр.	2°, 32 x 19 см 116 арк.	Надійшла до музею ЧАК в 1902 р. від Новгород-Сіверського голови Жадкевича В.А. Див.: ЧГВ – 1902. – № 2992. – 11 окт. Кат. 1908 р. № 141.
60	Ал 329	Ісаія Копинський. “Алфавит духовний. Лествица”	1715 р.	2°, 32 x 20 см 80 арк.	Переписана з київського видання ієромонахом Рафаїлом Петровичем Казановичем у м.Ростові. В 1909 р.належала церкві Різдва Богородиці с.Блистова Сосницького повіту.
61	Ал 441	Книга різницького цеху м. Глухова	1716-1900 рр.	2°, 30 x 19 см 168 арк.	Кат 1908 р. № 143.

62	Ал 364	Повчання Іоана Лествичника	1720 р.	2 ^о , 31 x 20 см 140 арк.	Переписане ієромонахом Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря Варлаамом Вишневським.
63	Вп 1474/31	“Духовный регламент”	1722 р.	2 ^о , 30 x 20,5 см 18 арк.	Належав церкві Різдва Богородиці с.Кулаги.
64	Ал 1182	Книга копій указів російських царів та кийських архієпископів	1722-1735 рр.	2 ^о , 34 x 22 см 529 арк.	Надійшла з Прилуцького краєзнавчого музею в 1952 р.
65	Ак 936	Книга метрична Покровської церкви с. Редьківка (нині Ріпкинський район)	1722-1763 рр.	2 ^о , 30 x 19 см 113 арк.	Кат. 1908 р. № 124.
66	Ал 446	Книга кравецького цеху м. Коропа	1724-1888 рр.	2 ^о , 33 x 20 см 73 арк.	Надійшла зі скасованої Коропської ремісничої управи до музею ЧАК в 1902 р. Кат. 1908 р. № 150.
67	Ал 1522	Синодик Троїцької церкви с. Хлоп'яники (нині Сосницький район)	1724-1830 рр.	4 ^о , 19 x 16 см 13 арк.	Надійшов із Сосницького краєзнавчого музею в 1958 р.
68	Ал 639	“Слово похвалное императору Петру Первому читанное 14 ноября 1725 году в публичном собрании в Париже в академии королевской науки”	1725 р.(?)	2 ^о , 32 x 20 см 13 арк.	
69	Ал 11	“О зачатии и рождении... Петра Первого ... О...кончине...царя Алексея Михайловича. Царствование...царей...Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича... Журнал. Описание лет и...побед...Петра Великого... Житие Петра Великого”	після 1725 р.	2 ^о , 37 x 23 см 200 арк.	Переклад з італійської мови з доповненнями.
70	Ал 360	Катехізис Феодора Студита	1 чв. XVIII ст.	2 ^о , 32 x 22 см 130 арк.	Належав Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю.
71	Ал 501/18	Книга про маєтності гетьмана Івана Мазепи	1726 р.	2 ^о , 33 x 22 см 539 арк.	Кат. 1900 р. № 254 Р.
72	Ал 424	Логвиновський Герман, монах. “Врачевание от различных цветков и про”	1726 р.	4 ^о , 21 x 17 см 158 арк.	Належало Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю.

73	Ак 934	Синодик Троїцької церкви с. Шибиринівка Чернігівського повіту	1729-1845 рр.	4°, 20 x 16 см 29 арк.	Надійшов від священика Морачевського.
74	Ал 333	Книга листів польських панів до хотинського паші	1731-1736 рр.	2°, 33 x 21 см 326 арк.	Кат. 1900 р. № 572 Р.
75	Ал 371	Книга калачницького цеху м. Глухова	1731-1901 рр.	2°, 33 x 21 см 132 арк.	Кат. 1908р. № 138, 147.
76	Ал 501/13	Книга копій указів київського митрополита Рафаїла Заборовського	1732 р.	2°, 32 x 20 см 28 арк.	Кат. 1900 р. № 283 Р.
77	Ал 413	Книга копій розпоряджень київського митрополита Рафаїла Заборовського і указів Св.Синоду	1732-1740 рр.	2°, 32 x 19 см 458 арк.	Належала архімандриту Києво-Печерської Лаври Барвинському. Кат. 1900 р. № 284 Р.
78	Ал 980	Ірмолой	1733 р.	2°, 33,5 x 21 см 224 арк.	Надійшов до музей культурів у 1923 р. Побутував у с.Вовчок Остерського повіту. Переписаний священиком Микільської церкви с.Козари Стефаном.
79	Ал 402	Книга копій царських указів, гетьманських універсалів, “процеса краткого приказного” тощо	1734-1787 рр.	2°, 32 x 20 см 58 арк.	Належала Семену Богдановичу. Є копії указів 1723, 1721, 1732, 1722, 1728 рр. Кат. 1900 р. № 304 Р.
80	Ал 840	Книга копій кулчих записів, “уступних писем” Нехворощанського согенного суду	1735-1760 рр.	2°, 34 x 22 см 46 арк.	Кат. 1900 р. № 312 Р.
81	Ал 1183	Книга копій указів російських царів і київського митрополита Рафаїла Заборовського	1736-1755 рр.	2°, 35 x 23 см 55 арк.	Надійшла з Прилуцького краєзнавчого музею в 1952 р.
82	Ал 338	Лікарський порадник (зельник, травник)	30-і рр. XVIII ст.	4°, 22 x 18 см 536 арк.	Копія книги Симона Сиреніуса 1613 р. з додатками.
83	Вп 1474/11	“Жезл правления”(?) (“Обличение Никитино, Лазарево” тощо) частини І і ІІ	30-40-і рр. XVIII ст.	2°, 32,5 x 20 см 114 арк.	
84	Ал 368	“Книга меская” м.Почеп	1741-1747 рр.	2°, 35 x 21 см 283 арк.	Кат. 1900 р. № 322 Р.

85	Вп 1474/28	Синодик Преображенської церкви м. Коропа	1741-1780 рр.	2°, 35 x 21,5 см 15 арк.	Кат. 1908 р. № 75.
86	Ак 933	“Чин како приимати от расколников и отступников к православной вере приходящих” з копією указу імп. Єлизавети від 16.10.1742 р. єпископу чернігівському і новгород-сіверському Амбросію про надсилання цієї книги	1742 р.	2°, 33 x 20 см 9 арк.	Побутувала у с. Кулаги Суразького повіту. Є копією видання 11.9.1742 р., Москва.
87	Ал 336	Книга ткацького цеху м. Вороніжа	1742-1854 рр.	2°, 32 x 20 см 35 арк.	Надійшла до музею ЧАК в 1898 р. Кат. 1908 р. № 145.
88	Ак 928	Добриня Сильвестр, проф. Києво-Могилянської академії. Риторика (латинською мовою)	1743 р.	4°, 21 x 16 см 412 арк.	Кат. 1900 р. № 5 Р.
89	Ал 405	“Права, по которым судится малороссийский народ”	1743 р.(?)	2°, 32 x 21 см 472 арк.	Надійшли до музею ЧАК в 1896 р. від Постельникової Ольги Андріянівни, поміщиці Глухівського повіту. Один з переписувачів - Григорій Федоровський.
90	Ал 510/2	Книга прибутково-видагкова аптеки м. Глухова. Копії рецептів, рекомендації щодо прийому ліків (латинською, німецькою, староруською мовами)	1743-1749 рр.	2°, 32 x 20 см 157 арк.	Надійшла до музею ЧАК з архіву губернського правління через чиновника і завідуючого бібліотекою ЧАК О.А.Ковалевського в 1897 р.
91	Ал 510/3	Книга запасів аптеки м. Глухова (латинською і німецькою мовами)	1743-1748 рр.	2°, 32 x 20 см 186 арк.	Те саме.
92	Ал 369	“Житие Петра Великого. Из разных книг во Франции и Голландии собранное и на греческом диалекте в двух томах в Венеции 1733 года напечатанное”	після 1744 р.	2°, 34 x 22 см 241 арк.	Переклад Стефана Писарева, СПб, 1744 р.
93	Вп 1474/29	Книга цехового товариства (різники, калачники, музики, могильщики) м. Мглина	1744-1899 рр.	2°, 33 x 20 см 70 арк.	

94	Ал 342	“Книга имеющихся всех письменных крепостей Свято-Николаевского Каташинскаго монастыря”	1748 р.	2°, 34 x 21 см 52 арк.	Склад ієромонах Костянтин Усевич.
95	Ал 477	Повчання Іоана Лествичника	40-і рр. XVIII ст.	4°, 22 x 18 см 241 арк.	Переписана ієродияконом Чернігівського Єлцького монастиря Геронтієм Струковським.
96	Вп 1474/14	Ірмолой	1 пол. XVIII ст.	4°, 17,5 x 15 см 269 арк.	
97	Ал 339	Риторика	1 пол. XVIII ст.	4°, 22 x 17 см 163 арк.	Копія віленського видання часів князя К.К.Острозького. Належала уставнику Давиду з м.Ветка, Якову Беляєву, Свято-Троїцькій старообрядницькій Никодимовій обителі, Магасаківському монастирю. Є присвята сенатору І.О.Мусіну-Пушкіну.
98	Ал 493	Книга копій документів Домницького монастиря та історія його виникнення	1750-1838 рр.	2°, 33 x 20 см 70 арк.	Надійшла до музею ЧАК від Г.Г.Пікуса, справника Чернігівського повіту в 1898 р. (?) В1886 р. належала мешканцю Чернігова Є.Ф.Дорошевському.
99	Ал 1521	Календар	після 1750 р.	4°, 21 x 17 см 40 арк.	Надійшов із Сосницького краєзнавчого музею в 1958 р. Копія надрукованого в 1750 р. в Пруссії. Належав Фіялковському.
100	Ал 449	Арифметика (у 2-х книгах)	1752 р.	4°, 20 x 16 см 376 арк.	Переписав І.Худинський, “ревельської артилерії кононерської гантлангер”.
101	Ал 445	“Сказание об Ахтырской иконе”	1753 р.	2°, 34 x 21 см 40 арк.	Написане в Покровській церкві м.Охтирка
102	Ал 1505	“Путник Б.П.Шереметьева”	1754 р.	2°, 34 x 21 см 55 арк.	Надійшов із Сосницького краєзнавчого музею в 1958 р.

103	Вп 1474/35, Ал 601	Відомість про річки Чернігівського полку	1754 р.	2°, 35 x 22 см 34 арк.	Належала О.Лазаревському. Надрукована у Трудах ЧАК (вип. 7, с. 3-52).
104	Ал 232	“Азбука словенороссийская” (згорток)	1755 р.	9 м	Кат. 1900 р. № 6 Р.
105	Ал 677	“Артикул воинской с кратким толкованием. Книга о ескерции о приуготовлении к маршу, о званиях и должности полковых чинов”	після 1756 р.	4°, 20 x 16,5 см 140 арк.	Надійшла до музею ЧАК від Б.Бялковського в 1906 р. Є копією петербурзького видання 1756 р.
106	Ал 479	“Слово в неделю Мыгара и Фарисея, блудного сына...”	50-і рр. XVIII ст.	4°, 21 x 18 см 402 арк.	
107	Ал 412	Дм.Ростовський. “Летопись келейная”	сер. XVIII ст.	2°, 33 x 21 см 352 арк.	Належала архімандриту Пахомію Добрині. Кат. 1908 р. № 97 (?).
108	Ал 967	Литовський статут	сер. XVIII ст.	2°, 32 x 20 см 462 арк.	Надійшов до музею ЧАК від О.Р.Бакуринської-Тризни в 1903 р. Переписав В.О.Целинський. Належав підполковнику І.Лашкевичу.
109	Ал 666	Вруцелет (посібник)	сер. XVIII ст.	4°, 19,5 x 16 см 89 арк.	
110	Ак 939	Релігійно-полемічний твір. Уривок	сер. XVIII ст.	4°, 20,8 x 7 см 6 арк.	
111	Ак 946	Риторика (лагинською і церковнослов'янською мовами)	сер. XVIII ст.	4°, 19 x 16 см 290 арк.	Належала Свято-Георгіївській церкві с.Старе Село Мглинського повіту, викладачу Чернігівської духовної семінарії М.Васютинському.
112	Ал 361	“Краткое изображение процессов или судебных тяжб”	1759 р.	4°, 20 x 16 см 48 рукоп. + 36 друк.= = 84 арк.	Переписана М.П.Симонтовським з книг “Процесс краткий приказный” 1734 р. та “Акцесс...” 1743 р. В кінці книги приплетені друковані в Москві реляції з російсько-турецької війни 1734-1735 рр.

113	Ал 337	Синодик Миколаївської церкви м. Почеп	1759-1796 рр.	2 ^о , 34 x 21 см 72 арк.	Надійшов до ЧСД з Миколаївської церкви м.Почеп в 1907 р. Кат. 1908 р. № 74.
114	Ал 8	Літопис Самовидця	50-60-і рр. XVIII ст.	2 ^о , 34 x 22 см 106 арк.	Переписав дяк Косма Дубнецький. Кат. 1900 р. № 2 Р.
115	Ал 471	Книга скарг, реєстрів, донесень Київській консисторії від прилуцьких, ічнянських, яблунівських намісників і протопопів	50-60-і рр. XVIII ст.	2 ^о , 36 x 23 см 78 арк.	
116	Ал 415	Збірник: Генеральний регламент, "Краткое изображение процессов судебных тяжб", копії універсалів К.Розумовського, указів царських, витяги з Литовського статуту, риторики, травника, з М.Стрийковського, "Цвет", "Сксерпт з прав малороссийских" Ф.Чуйкевича тощо	2 пол. XVIII ст.	2 ^о , 36 x 22 см 291 арк.	Надійшов до ЧСД з Преображенської церкви м.Глухова в 1914 р. Належав протопопу Я.Ленковському.
117	Ал 400	Дм.Ростовський. "Летопись келейная"	2 пол. XVIII ст.	2 ^о , 33 x 22 см 181 арк.	
118	Ал 1631	Ірмолой	2 пол. XVIII ст.	2 ^о , 32 x 20 см 186 арк.	Надійшов з Остерського краєзнавчого музею в 1958 р. Належав Михайлу, священику Дмитрівської церкви Ка...тшенської станиці на р.Сіверський Донець. Прикрашений розфарбованими мідеритами в аркуш.
119	Ал 394	Литовський статут	2 пол. XVIII ст.	2 ^о , 33 x 20 см 361 арк.	Надійшов від О.Долинського в 1908р.
120	Ал 504/90	Литовський статут. Розділи 3 і 4	2 пол. XVIII ст.	2 ^о , 36 x 22 см 87 арк.	Надійшов до музею ЧАК від В.Д.Голіцина в 1909 р. Належав Псьолу.

121	Ал 679	“Краткое понятие о физике для употребления Его Императорского Высочества ... Павла Петровича в Санкт Петербурге 1760 года” (латинською із перекладом російською мовою)	60-90-і рр. XVIII ст.	8°, 17 x 10 см 70 арк.	Додані вірші і байки.
122	Ал 401	Литовський статут (3-я редакція) з додатками копій указів Сенату, імператорів 1723 р. – кінця XVIII ст.	1763 р.	2°, 35 x 22 см 334 арк.	В 1813 р. належав А.Монтанському, в 1829 р. – А.Антихову.
123	Ал 370	“Списки с постановленных статей бывшим гетманом данные”	до 1765 р.	2°, 34 x 22 см 106 арк.	Надійшли до музею ЧАК в 1903 р.
124	Ал 981	Ірмолой	1765 р.	2°, 34 x 21 см 282 арк.	Переписаний Пелагеєю Клименковою на х.Церковище поблизу м.Ямпіль.
125	Ал 341	Літопис Г.Грабянки	2 пол. 1760-х рр.	2°, 34 x 21 см 198 арк.	Надійшов до музею ЧАК від Г.Милорадовича в 1897 р.
126	Ал 444	Збірник: “Введение в генеральную историю Гиллиара Кураса” (переклад з німецької С.Волчкова), “Разные сказания о прежде делавшихся между царями и царицами расколствах”, В.Рубан “Ода императрице”, сагири Кантемира, п’єса Г.Конецького “Воскресение мертвых”, “О святых церквах в Иерусалиме”, листи, пісні, епіграми, байки	1768 р.	2°, 34 x 21 см 124 арк.	Надійшов до музею від В.Шелухіна в 1920-х рр. Належав С.Воронець, побутував на Лубенщині.
127	Вп 1474/10	“Отдточная опись... Жалованным ... коллегии Малороссийской президенту П.А.Румянцеву в полку Прилуцком деревень...”	1771 р.	2°, 34 x 21 см 118 арк.	Кат. 1900 р. № 834 Р.
128	Ал 510/14	Книга ковальського цеху м.Коропа	1771-1901 рр.	2°, 33 x 21 см 72 арк.	Надійшла до музею ЧАК зі скасованої Коропської ремісничої управи в 1902 р. Кат. 1908 р. № 140.

129	Ал 2280	“Книга исповедальных росписей Николаевской церкви” с. Колесники Прилуцкой протопопії	1772 р.	2°, 34,5 x 22 см 10 арк.	Надійшла з Прилуцького краєзнавчого музею (?).
130	Ал 425	Ірмолой	до 1775 р.	4°, 21 x 18 см 301 арк.	В 1909 р. належала Успенській церкві с. Високе Борзенського повіту.
131	Ал 334	“Опись копий купчих крепостей и разных ... записей по економии Парафиевской”	1778 р.	2°, 35 x 22 см 291 арк.	Кат. 1900 р. № 835 Р.
132	Ал 502/50	“Опись земель и крестьян имения Г. Полетика в с. Корвинцы”	1779 р. (?)	2°, 35 x 23 см 207 арк.	Кат. 1900 р. № 756 Р.
133	Ал 516/9	“Докладные реестры Нежинского уездного суда входящим... указам и повелениям”	1782 р.	2°, 32 x 21 см 14 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560 \text{ Р.}}{11}$.
134	Ал 516/12	“Журнал уездного Нежинского суда о присутствии сего суда членов в указные дни и какие и когда указные и челобитнические дела трактованы и что по оным учинено”	1782 р.	2°, 32 x 21 см 53 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560 \text{ Р.}}{14}$.
135	Ал 517/5	“Журнал нижней Нежинской розправы для записывания определений”	1782 р.	2°, 32 x 21 см 10 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{559 \text{ Р.}}{5}$.
136	Ал 517/6	“Журнал нижней Нежинской розправы для записывания определений”	1783 р.	2°, 32 x 21 см 50 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{559 \text{ Р.}}{6}$.
137	Ал 516/10	“Докладные реестры Нежинского уездного суда входящим... указом и повелениям”	1783 р.	2°, 32 x 21 см 27 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560 \text{ Р.}}{12}$.
138	Ал 516/2	“Книга протокольная исходящих бумаг уездного Нежинского суда”	1783 р.	2°, 32 x 21 см 27 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560 \text{ Р.}}{4}$.
139	Ал 516/1	“Книга протокольная входящим письменним, указаним и челобитническим делам в уездный Нежинский суд”	1783 р.	2°, 32 x 21 см 44 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560 \text{ Р.}}{3}$.
140	Ал 468	“Книга сбора пожертвований на постройку Преображенской церкви в г. Короп”	1783 р.	2°, 34 x 22 см 10 арк.	Надійшла до ЧСД (?) від благочинного 2 округу Кролевецького повіту І. Рахинського в 1909 р.

141	Ал 516/3	“Книга протокольная исходящих бумаг уездного Нежинского суда”	1784 р.	2°, 32 x 21 см 78 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560P.}{5}$
142	Ал 516/8	“Книга протокольная входящим письменным делам уездного Нежинского суда”	1784 р.(?)	2°, 32 x 21 см 30 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560P.}{10}$
143	Ал 420	Книга Шихуцьких	1784-1799 рр.	2°, 37 x 23 см 80 арк.	
144	Ал 418	Пинкес – книга чернігівського єврейського похоронного братства	1784-1894 рр.	2°, 35 x 22 см 227 арк.	
145	Ал 516/4	“Книга протокольная отхожих письменных дел уездного Нежинского суда”	1785 р.	2°, 32 x 21 см 28 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560P.}{6}$
146	Ал 516/13	“Журнал уездного Нежинского суда о присутствии сего суда членов в указные дни и какие и когда указные и челобитнические дела трактованны и что по оным учинено”	1785 р.	2°, 32 x 21 см 44 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560P.}{15}$
147	Вп 1474/37	Рішення Козелецького магістрату про заснування в місті цехів, порядку їх роботи, копія грамоти 1785 р. Катерини II з витягом з “Ремесленного положения”	1785 р.	2°, 33 x 21 см 14 арк.	
148	Ал 940	Збірник діалогів у царстві мертвих короля Яна III, кн.Єремії Вишневецького, коронного канцлера з кийвським єпископом, маніфестація Ф. Яблоновського до підкоморія М. Пясковського, рескрипти на проєкт Станіслава Августа; Конституція Польщі тощо (польською мовою)	після 1785 р.	8°, 16 x 9,5 см 368 арк.	Кат. 1900 р. № 7 Р.
149	Ал 516/14	“Журнал уездного Нежинского суда о присутствии сего суда членов в указные дни и какие и когда указные и челобитнические дела трактованны и что по оным учинено”	1786 р.	2°, 32 x 21 см 30 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560P.}{16}$

150	Ал 510/9	Книга ткацької управи м. Кролевеця	1786-1827 рр.	2 ^о , 33 x 22 см 9 арк.	Надійшла до музею ЧАК від В.А.Терещенка, кролевецького міського голови, в 1902 р. Кат. 1908 р. № 148.
151	Ал 470	Показчик біблійних імен, географічних назв, імен святих князів, ієрархів, киево- печерських святих, муромських, рязанських, переяславських та інших чудотворців – виписки з книги Замицького та книги “Служба всем святым російським чудотворцам” (Гродно, 1786 р.)	після 1786 р.	2 ^о , 35 x 23 см 66 арк.	
152	Ал 517/1	“Книга протокольная нижней Нежинской расправы отпускаемым в 786 году из оной расправы... рапортам и сообщениям”	1786 р.	2 ^о , 32 x 21 см 27 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560 P.}{1}$
153	Вп 1474/13	Ірмолой	1786 р.(?)	2 ^о , 33 x 19,5 см 270 арк.	
154	Ад 2273	Щоденник причетника Миколаївської церкви с.Ховзовка Глухівського повіту	16.12.1787 - 15.10.1788	4 ^о , 21 x 17,5 см 61 арк.	
155	Ал 1170	“Сокращенное особенное географическое описание Киевской губернии”	1787 р.	1 ^о , 53 x 41 см 39 арк.	
156	Ал 517/2	“Книга протокольная нижней Нежинской расправы отпускаемым из оной расправы... рапортам и сообщениям”	1787 р.	2 ^о , 32 x 21 см 17 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{559 P.}{2}$
157	Ал 516/6	“Книга протокольная входящим письменным делам в уездный Нежинский суд”	1787 р.	2 ^о , 32 x 21 см 21 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560 P.}{8}$
158	Ал 516/5	“Книга протокольная отхожих письменных дел уездного Нежинского суда”	1787 р.	2 ^о , 32 x 21 см 13 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560 P.}{7}$

159	Ал 510/8/1	“Книги для записки управы ткацкого ремесла... приходов и расходов” м. Кролевеця	1787-1843 рр.	2 ^о , 33 x 22 см 90 арк.	Надійшла до музею ЧАК від В.А.Терещенка, кролевецького міського голови, в 1902 р. Кат. 1908 р. № 146.
160	Ал 510/5	“Книга управы Кролевецкой гончарского ремесла для записки приходов и расходов”	1787-1836 рр.	2 ^о , 33 x 22 см 13 арк.	Надійшла до музею ЧАК від В.А.Терещенка, кролевецького міського голови, в 1902 р. Кат. 1908 р. № 151.
161	Ал 510/4	“Книга управы гончарского ремесла о вписавшихся в сию управу мастерами гончарах кролевецкого магистрата”	1787-1833 рр.	2 ^о , 33 x 22 см 8 арк.	Надійшла до музею ЧАК від В.А.Терещенка, кролевецького міського голови, в 1902 р. Кат. 1908 р. № 151.
162	Ал 12	Збірник військових статутів	80-і рр. XVIII ст.	2 ^о , 33 x 23 см 203 арк.	
163	Ал 510/11	“Книга приходная” ткацької управи м. Кролевеця	1790-1831 рр.	2 ^о , 33 x 22 см 44 арк.	Надійшла до музею ЧАК від В.А.Терещенка, кролевецького міського голови, в 1902 р. Кат. 1908 р. № 146.
164	Ал 510/10	“Книга расходов и учеников” ткацької управи м. Кролевеця	1790-1832 рр.	2 ^о , 33 x 22 см 58 арк.	Надійшла до музею ЧАК від В.А.Терещенка, кролевецького міського голови, в 1902 р. Кат. 1908 р. № 146.
165	Ал 510/7	“Книга расходная управы гончарской” м. Кролевеця	1790-1834 рр.	2 ^о , 32 x 21 см 44 арк.	Надійшла до музею ЧАК від В.А.Терещенка, кролевецького міського голови, в 1902 р. Кат. 1908 р. № 144.
166	Ал 510/12	“Книга приходная и расходов Кролевецкой ткацкой управы”	1790 р.	2 ^о , 33 x 22 см 6 арк.	Надійшла до музею ЧАК від В.А.Терещенка, кролевецького міського голови, в 1902 р. Кат. 1908 р. № 146.

167	Ал 516/7	“Книга протокольная отхожих письменных дел уездного Нежинского суда”	1791 р.	2°, 32 x 21 см 41 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560}{9}$ Р.
168	Ал 516/15	“Журнал уездного Нежинского суда о присутствии сего суда членов в указные дни и какие и когда указы и челобитнические дела трактованы и что по оным учинено”	1791 р.	2°, 32 x 21 см 14 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560}{17}$ Р.
169	Ак 938	Збірник релігійних повчань, рапорт Мглинської нижньої розправи (28.11.1791)	30-90-і рр. XVIII ст.	2°, 34 x 22 см 20 арк.	Побутував у с.Рожни.
170	Ал 516/11	“Докладные реестры Нежинского уездного суда входящим... указам и повелениям”	1792 р.	2°, 32 x 21 см 139 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560}{13}$ Р.
171	Ал 516/26	“Книга крепостей... Нежинского уездного суда...”	1792 р.	2°, 32 x 21 см 28 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{560}{24}$ Р.
172	Ал 517/8	“Журнал нижней Нежинской разправы для записывания определений”	1793 р.	2°, 32 x 21 см 81 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{559}{8}$ Р.
173	Ал 374	Книга метрична Троїцької церкви с.Новий Білоус (нині Чернігівський район)	1793-1820 рр.	2°, 32 x 19 см 236 арк.	Надійшла від В.Шугаєвського в 1922 р.
174	Ал 517/4	“Протокольная книга нижней Нежинской разправы отпускаемым... письменным делам”	1793 р.	2°, 32 x 21 см 69 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{559}{4}$ Р.
175	Ал 517/3	“Протокольная книга нижней Нежинской разправы вступающим указным и челобитническим письменным делам”	1793 р.	2°, 32 x 21 см 83 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{559}{3}$ Р.

176	Вп 1474/89	Збірник: “Реестр Статуга Великаго Княжества Литовскаго четьрнадцати розделов... Экономийка крагкая. Лекарства. Грамата дворянская... 1785 года апреля 24 д. Указ... Сената 22 августа 1794 года о винокурении для домового обихода вин. Указ... Петра Великаго о писаньи взятых козаков в подданство по прежнему в козаки апреля 16 дня 1723 года”	Після 1794 р.	4°, 21 x 16 см 42 арк.	
177-178	Ал 517/9, 10	“Журнал нижней Нежинской разправы для записывания определений”	1795 р.	2°, 32 x 21 см 62+69= = 131 арк.	Кат. 1900 р. № $\frac{559 \text{ P.}}{9}$, $\frac{559 \text{ P.}}{10}$.
179	Ал 335	Синодик Свято - Троїцької старообрядницької Никодимової обителі	1796-1809 рр.	2°, 35 x 22 см 89 арк.	Належав Максаківському Спасо-Преображенському монастирю.
180	Ал 615	“Акафист Покрову Пресвятыя Богородицы. Выписки с печатных шести книг: сочинений Стаго Димитрия Митрополита Ростовского Чудотворца”	після 1796 р.	4°, 21 x 17 см 223 арк.	Належала священику Свято-Миколаївської церкви с. Смолин (?) Суразького повіту Ол. Тарасевичу, до цього його батьку Івану (1861-1906).
181	Вп 1474/30	“Прилог у уставу церковному: предложенное чину духовному “	1797 р.	2°, 33,5 x 19,5 см 13 арк.	Переписаний священиком с. Печеник Петром Донцовим. Оправу зробив дяк Іоан Ясинський. Кат. 1908 р. № 41.
182	Ал 343	Книга метрична Михайлівської церкви с. Брусилів (нині Чернігівський район)	1798-1806 рр.	2°, 33 x 21 см 93 арк.	
183	Ал 1504	Акафісти	90-і рр. XVIII ст.	4°, 23 x 16 см 260 арк.	Надійшли із Сосницького краєзнавчого музею в 1958 р. Належали священику с. Баба (нині с. Жовтнєве Менського району) І.Т. Мура...ому.
184	Ал 1531	“Математические записки контр-адмирала Владимира Григорьевича Ушинского”	90-і рр. XVIII ст.	4°, 21,5 x 16,5 см 118 арк.	Належали Сосницькому вищому початковому училищу.

185	Вп 1474/27	“Кто верующим почитается, о благодарении Бога, что спасет болящего, о гордости, лицемерии и о ненарицании учителями...”	кін. XVIII ст.	4°, 21 x 16 см 147 арк.	
186	Ал 497	Кирил, архієпископ Єрусалимський. “Катехизис или наставление”	XVIII ст.	2°, 31 x 21 см 85 арк.	Належав Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю.
187	Ал 9	Г.Попов. “Лекции к геодезии, практике или землемерию”	XVIII ст.	2°, 32 x 21 см 96 арк.	Написані у С-Петербурзі.
188	Ал 442	Ірмоси на крюкових нотах	XVIII ст.	8°, 17 x 11 см 182 арк.	Належали Якову Беляєву (1792 р.), Свято-Троїцькій старообрядницькій Никодимовій обителі.
189	Ал 476	“О страсти господи нашего Иисуса Христа”, житія святих тощо	XVIII ст.	4°, 21 x 17 см 286 арк.	Належала О.Я.Халчевському.
190	Ал 469	“Поучения христианские (о чести священной, о суде и воздаянии, ...)”	XVIII ст.	2°, 34 x 21 см 23 арк.	Належали Петру Марчиловському.
191	Ал 231	“Поучение о кресте” (із книг “О седми тайнах церковных”, 1666 р.) Згорток.	XVIII ст.	1 м 26 см	Кат. 1900 р. № 1 Р. Належало Г.Полегіці.
192	Ал 627	“Чин исповедания”	XVIII ст.	4°, 19 x 16 см 16 арк.	Надійшов від К.Самбурського з с.Гужівка Борзенського повіту.
193	Ал 671	“Уставы гражданоправительных...” Витяги з творів давньогрецьких і римських авторів	XVIII ст.	4°, 21 x 17 см 613 арк.	Належали дяку Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря Максиму Протопопову.
194	Ал 464	Синодик Успенської церкви(?) м. Остра	XVIII-XIX ст.	2°, 32,5 x 22 см 55 арк.	
195	Ак 941	Синодик Вознесенської церкви с. Лиски Прилуцького повіту	кін. XVIII - поч. XIX ст.	2°, 34,3 x 20,6 см 2 арк.	
196	Ал 1697	Тора на давньоєврейській мові (фрагмент)	кін. XVIII - поч. XIX ст.	64 x 49 см	Надійшла від А.Г. Мормила з Борзни в 1952 р. Знайдена в Борзни під час ремонту будинку по ул.Островського

XIX століття

197	Ал 220	Книга чоботарського цеху м. Коропа	1800-1891 рр.	4°, 24 x 20 см 213 арк.	Надійшла до музею ЧАК зі скасованої Коропської ремісничої управи в 1902 р. Кат. 1908 № 149.
198	Ал 450	Котляревський І. Енеїда	1801 р.	4°, 21 x 16 см 140 стор.	Надійшла від К.І.Самбурського в 1901 р. Належала Петру Куриленку.
199	Ал 659	Феодосій, ігумен. “Устав общего жития в Молченской Софрониевой Пустине Севской епархии”	1802 р.	2°, 32 x 21 см 44 стор.	
200	Ал 503/3	Книга Шихуцьких	1802-1880 рр.	2°, 35 x 23 см 74 арк.	
201	Ал 1180	“Книга для записи взимаемых пред венчанием с участвующих в оных обысков Иоановской церкви г. Прилуки”	1803-1818 рр.	2°, 34 x 22 см 94 арк.	Надійшла з Прилуцького краєзнавчого музею в 1952 р.
202	Ал 1176	“Книга для записи взимаемых пред венчанием с участвующих в оных обысков Вознесенской церкви с.Лиски Прилуцкого уезда”	1803-1826 рр.	2°, 34 x 22 см 96 арк.	Надійшла з Прилуцького краєзнавчого музею в 1952 р.
203	Ал 1524	“Молитва к Троице блаженного Августина, чин мироборения” тощо	1808 р.	4°, 22 x 17 см 14 арк.	Надійшла із Сосницького краєзнавчого музею в 1958 р. Переписав священик Михайло Ш(ч)ейновский.
204	Ал 130	“Атлас...планов...и карт село Парафиевка и Рожновка, деревня Туркеновка, Жабокриковка, Власовка и Петрушовка к тем селениям и деревням написанные инвентари изясняющие всякого крестьянина землю в планах...13.05.1810. Сочинил землемер Лука Крушковский”	1810 р.	1°, 42,5 x 33 см 31 арк.	Кат. 1900 р. № 839 Р.
205	Ал 614	“Теория или образ искусства офицера”	1810 р.(?)	4°, 20,5 x 17 см 244 стор.	Копія друкованого видання - Софія, 1810 р.

206	Ал 344	Синодик Домницького монастиря Різдва Богородиці	1810-1893 рр.	2 ^о , 34 x 21 см 32 арк.	
207	Ал 1178	“Книга для записи взймаемых пред венчанием с участвующих в оних обысков Михайловской церкви с Капустинцы Прилуцкого уезда”	1810-1826 рр.	2 ^о , 34 x 21 см 82 арк.	Надійшла з Прилуцького краєзнавчого музею в 1952 р.
208	Ад 2278	Журнал реєстрації вхідних документів Полтавського губернського правління (?)	1811 р.	2 ^о , 34,6 x 22,3 см 16 арк.	Надійшов з Прилуцького краєзнавчого музею в 1952 р.
209	Ал 365	“Атлас Киевской губернии двенадцати поветов с статистическим описанием”	1815 р.	1 ^о , 54 x 38 см 179 арк.	Кат. 1900 р. № 925 Р.
210	Ал 611	Книга метрична Трьохсвятительської церкви м. Вороніж	1815-1833 рр.	2 ^о , 32 x 22 см 156 арк.	
211	Вп 1474/12	“Простонародный лечебник с разных записок собраний в 1819 году писанный болшею частию сином моим Василием. Память Петра Ивановича г.Прокоповича отставного поруччика кавалерии”	1819-1846 рр.	4 ^о , 22 x 18 см 130 арк.	Належав К.І.Самбурському, Ніжинському історико-філологічному товариству.
212	Ал 1168	Книга метрична Покровської церкви с. Ковалівка Прилуцького повіту	1820-1832 рр.	2 ^о , 34 x 21 см 114 арк.	Надійшла з Прилуцького краєзнавчого музею в 1952 р.
213	Ад 2279	“Книга исповедных росписей” Вознесенської церкви с. Ліски Прилуцького повіту	1822 або 1829 р.	2 ^о , 35,3 x 22,5 см 8 арк.	Надійшла з Прилуцького краєзнавчого музею в 1952 р.
214	Ал 219	“Сокращенное известие о возмущении в России в 1762 году и о последствиях онаго. Часть первая (из Продолжения альбома Додогацкого)”	1824-1833 рр.	2 ^о , 35 x 23 см 140 стор.	Надійшла від В.Шелухіна. Належала О.А.Савичу.
215	Ад 1933/89	Рилеев К. “Войнаровский, поэма ч.І и II”	1825 р.	4 ^о , 20 x 15 см 40 арк.	Належала О.Демковському, О.І.Товстолісу. В кінці книги напис олівцем “А.Бестужеву К.Рылеев”.

216	Ал 634	“Краткое географическое и историческое описание г. Каргополь”	1826 р.(?)	4 ^о , 22 x 17 см 22 арк.	Кат. 1900 р. № 1051 Р.
217	Ал 598	“Проповедь пятидесятых. Сочинение г-на Вольтера с французского переведено и примечаниями историческими священного писания пояснено, І.Ф.Д. в Новгороде-Северском 1788 года”	1826 р.	2 ^о , 34 x 22 см 19 арк.	
218	Ак 998	“Трезвон певчий” (на крюковых ногах)	1826 р.	2 ^о , 36 x 22,5 см 193 арк.	Надійшов від І.В.Стадниченка в 1995 р.
219	Ал 983	Данилевич Максим Євстратович, протоієрей церкви с. Березанка Чернігівського повіту. Євангеліє від Луки (віршоване)	1826 р.	2 ^о , 34 x 21 см 184 арк.	Надійшло від Чернявських Бориса Михайловича та Персиди Митрофанівни (Данилевич) в 1909 р.
220	Ал 504/94/3	Тарновський В., Редкін П. “Историческое и систематическое изложение российского права средних времен”	1827 р.	4 ^о , 23 x 19 см 33 арк.	Належало Тарновським.
221	Ал 2585	Подольський А.І. “Борский” (поема)	1830-і рр.	4 ^о , 17,8 x 11,5 см 32 арк.	Переписана А.Іваненко.
222	Ал 2586	Збірник : “Селама или язык цветов”	1830-і рр.	4 ^о , 22,7 x 18 см 32 стор.	Належав А.Іваненко.
223	Ак 940	Книга метрична Вознесенської церкви с.Лиски Прилуцького повіту	1830-1840 рр.	2 ^о , 35,7 x 23 см 14 арк.	
224	Вп 1474/90	“№ 3. Быт Малороссии в первую половину 18-го столетия. 1837 года ноября 9-го”	1837 р.	4 ^о , 22 x 18 см 12 арк.	Надійшов від М.Комарова до музею ім. В.Тарновського в 1906 р. Подарунок О.М.Куліш М.Комарову.
225	Ал 494	Погодин М. “О Москве (исторический очерк)”	1837 р.	2 ^о , 37 x 23 см 12 арк.	
226	Ал 2584	Збірник віршів	1837 р.	4 ^о , 24,5 x 18,4 см 20 стор.	Належав А.Іваненко.

227	Ал 419	Книга метрична єврейської громади м. Чернігова	1838-1898 рр.	2 ^о , 36 x 22 см 55 арк.	Належав священику Казанської церкви м. Чернігова Миколаю.
228	Ал 426	Календар церковний	30-і рр. XIX ст.	8 ^о , 13 x 9 см 28 арк.	Кат. 1900 р. № 916 Р.
229	Ал 165	Качанівський альбом (автографи видатних діячів культури)	1830-і – 1894 рр.	2 ^о , 22 x 35 см 37 арк.	Належав А. Іваненко.
230	Ад 2587	Збірник віршів	1830-і рр.	4 ^о , 22,4 x 17,8 см 20 стор.	Надійшли до музею в 1903 р.
231	Ад 1933/91	“Басни собственного сочинения и из Крылова басен на маллороссийский язык переложенные Василием Гудимовым 1842 год”	1842 р.	4 ^о , 21,5 x 16,5 см 62 арк.	
232	Ал 724	Збірник віршів (Шевченко, Чужбинський, Забіла, Батюшков, Соснецький, Каменський, Пушкін, Лермонтов), зібраних Надією Жданович	1844-1861 рр.	4 ^о , 22 x 18 см 125 арк.	Належав Н. Жданович, П. Кулішу. Є вірші переписані Г. Псьол, В. Зубовою, А. Рибаківим, кн. Рєпніною в Москві, Яготині, Переяславі, Арзамасі, Н. Новгороді, Тамбові.
233	Ад 1933/116	Куліш П. Оріся (ідилія)	1844 р.	4 ^о , 22 x 16 см 10 арк.	Кат. 1900 р. № 962 Р.
234	Ал 1634	Збірник акафістів, віршів, народних пісень	1845-1860 рр.	4 ^о , 22 x 18 см 104 арк.	Надійшов із Сосницького краєзнавчого музею в 1958 р. Написаний Я. Лебедєвим, священиком с. Кудрівка.
235- 236	Ад 1933/32/ 1,2	Куліш П. Чорна Рада, ч. I і П. Автограф.	1846 р.	4 ^о , 27 x 22 см, 23 x 18 см 52 арк., 42 арк.	Кат. 1900 р. № 963 Р, № 964 Р. Є помітки Мордовця, Срезневського.
237	Ал 1179	Книга копій царських указів Введенської церкви с. Охіньки Прилуцького повіту	1846-1865 рр.	2 ^о , 35 x 22 см 186 арк.	Надійшла з Прилуцького краєзнавчого музею в 1952 р.

238-239	Ал 733 Ал 737	Галузенко Ф. “Чумаки або Украина з 1768 року. Поема в шести письнях спивана свидком тих часів столитним Чумаком Иваном Чупрыною на ночлигах чумацких в 1848 року. Книжки перша і друга”.	1848 р.	4°, 21 x 14 см 170 стор.(I) 208 стор. (II)	Кат. 1900 р. № 1027 Р/1,2. Надрукована в ЧГВ. – 1864. – Прибавл. к № 11.
240	Ал 15	Де ла Фліз. “Медико-топографическое описание или медицинская география государственных имуществ Киевского округа”. Автограф.	1848 р.	2°, 28 x 24 см 1195 стор.	Написане в с.М.Чернявка Сквирського повіту. Кат. 1900 р. № 940 Р.
241	Ал 328	Де ла Фліз. “Медико-топографическое описание или физико-медицинская география государственных имуществ Сквирского округа Киевской губернии”. Автограф.	1849 р.	2°, 26,5 x 23 см 321 арк.	Написане в с.М.Чернявка Сквирського повіту. Кат. 1900 р. № 941 Р.
242	Ал 946	Де ла Фліз. “Некоторые древности, собранные в уездах Черкасском и Чигиринском Киевской губернии” (альбом малюнків з анотаціями). Автограф.	1849 р.	2°, 35 x 23 см 17 арк.	Написане в с.М.Чернявка Сквирського повіту. Кат. 1900 р. № 942 Р.
243	Ал 17	Куліш П. “Искатели счастья” (роман)	1849 р.	2°, 29 x 22 см 413 стор.	Подарунок автора В.Тарновському, 1856 р. Кат. 1900 р. № 967 Р.
244	Ал 727	Альбом віршів, нотаток, малюнків, фотографій. Автограф Д.Мордовця.	1849-1894 рр.	4°, 21 x 14 см 64 арк.	Є портрети М.Костомарова.
245	Ал 501/17	Відомість про маєтності Д.Апостола 1734 р.	40-і- поч. 50-х рр XIX ст.(?)	2°, 36 x 22 см 406 арк.	Ця копія була зроблена вірогідніше за все на замовлення В.Тарновського-старшого. Кат. 1900 р. № 305 Р.
246	Ал 2277	Нотатки та інш. Мадам де Сталь	1 пол. XIX ст.	4°, 19,5 x 16 см 86 арк.	Копія зроблена дворянином Прилуцького повіту.
247	Ал 7	“История российских гражданских законов”	сер. XIX ст.(?)	4°, 23 x 18 см 180 стор.	
248	Ал 428	Поминальник В.Гайдовського-Потаповича	сер. XIX ст.	8°, 17 x 10 см 12 арк.	Надійшов від В.Шелухіна.

249	Ал 1523	“Канон за умерших”	2 пол. XIX ст.	4°, 21 x 17 см 16 арк.	Надійшов із Сосницького краєзнавчого музею в 1958 р.
250	Ал 340	Амвросій, митрополит. “Сказание вкратце о первоначальном учреждении ныне существующей... в нашей святой древлеправославной церкви священной иерархии и уверение в действительности оной сомневающимся” тощо	2 пол. XIX ст.	4°, 23 x 18 см 99 арк.	Копії старообрядницьких видань – Відень, 1848; Чернівці, 1846, 1847 рр.
251	Ал 729	Куліш П. “Этнографические записки о Южной Руси”	50-ті рр. XIX ст.	4°, 22 x 18 см 383 арк.	Є правки рукою Куліша. Кат. 1900 р. № 968 Р.
252	Ал 502/93	“Книга денежных прихода и расходов” В.Тарновського-старшого. Автограф.	1853-1854 рр.	8°, 19 x 12 см 63 арк.	Кат. 1900 р. № 849 Р.
253	Ад 1933/6	Мордовець Д. Збірник українських історичних дум і пісень. Автограф.	1854 р.	4°, 22 x 17,5 см 84 арк.	Надійшов до музею з архіву Д.Мордовця в 1907 р.
254	Ал 589	“Книга о приходе, расходе и остатках продуктов ведомства Церковницкой економии”	1854 р.	2°, 36 x 24 см 103 арк.	
255	Ал 726	Котляревський І. Москаль-чарівник	1855 р.	4°, 20,5 x 13 см 28 арк.	Належав Д.Мордовцю.
256	Ад 1933/2	Костомаров М. Вірші. Автограф Д.Мордовця.	1855 р.	8°, 10 x 13 см 102 стор.	Надійшли до музею з архіву Д.Мордовця в 1907 р.
257	Ал 725	Мордовець Д. Торба старча. Автограф.	1855 р.	4°, 23 x 13,5 см 150 стор.	Надійшла до музею з архіву Д.Мордовця в 1907 р.
258	Ал 720	Мордовець Д. ”Гробовище або вас мир забуває то хоч я не забуду... стихи малорусских поэтов”. Автограф.	1855 р.	4°, 20,5 x 13 см 92 стор.	Надійшло до музею з архіву Д.Мордовця в 1907 р.
259	Ал 723	Шищацький-Ілліч О.В. “Дневник на 1857 год” (1.01-22.11.). Автограф.	1857 р.	4°, 21 x 17,5 см 156 стор.	З архіву П.Куліша.
260	Ал 500	Шугаєвський С. “Пятницкая церковь в Чернигове”. Автограф.	1858 р.	2°, 27 x 22 см 89 арк.	

261	Ад 1933/1	“Памятная книжка на 1860 год” В.Тарновського – старшого	1860 р.	8°, 11 x 13,5 см 186 арк.	Подарунок Ганни Барвінок В.Тарновському 6 січня 1860 р. Кат. 1900 р. № 912 Р.
262	Ал 610	Руданський С. Пісні, байки та приказки. Автограф.	1860 р.	4°, 22 x 14 см 147 арк.	Надійшли в 1906 р. до музею ім. В.Тарновського від М.Комарова з Одеси, а йому були подаровані приятелем С.Руданського І.Яцимирським.
263	Ал 721	“Святе Євангеліє Господа нашого Ісуса Христа по Євангелістам Матвію, Луці і Івану на малоросійським язичі переложив П.Морачевський на память Тисячоліття Россіі”	до 1862 р.	4°, 23 x 18,5 см 622 стор.	Подароване В.Тарновському О.Лазаревським. Кат. 1900 р. № 1023 Р.
264	Ал 731	Євангеліє. Переклад українською мовою П.Морачевського. Автограф П.Морачевського (?)	до 1862 р.	4°, 20 x 13 см 273 арк.	Кат. 1900 р. № 1024 Р.
265	Ал 732	Шевченко Т. Кобзар	після 1862 р.	4°, 21 x 17 см 116 стор.	Копія з друкованого видання – Київ, 1862 р. з додатками інших віршів.
266	Ал 10	Коховський В. “Опыт изучения войн Богдана Хмельницкого”	1862 р.	2°, 37 x 23 см 129 стор.	Подарований автором В.В.Тарновському у 1888 р. Кат. 1900 р. № 1025 Р.
267	Ал 437	“Скитское покаяние, чин причащения, чин псалмов”	до 1865 р.	8°, 17 x 11 см 77 арк.	В 1865 р. належало І.В.Боличову. Кат. 1908 р. № 11.
268	Ак 1021	“Устав о христіанском житии сиреч о постах и о поклонах и о праздницех... також де и о домашней молитве...”	1866 р.	4°, 18 x 11 см 216 арк.	Надійшов до музею від І.В.Стадниченка в 1995 р.
269	Ал 13	“Приказы по кавалергардскому полку” (1.6- 31.12.1867)	1867 р.(?)	2°, 36 x 24 см 236 арк.	Гектографічний відбиток з рукописними вставками. Належав Г.О.Милорадовичу.
270	Ал 422	Синодик Новгород-Сіверського Спасо- Преображенського монастиря	1867 р.	4°, 21 x 17 см 25 арк.	

271	Ак 97	Лавров П. "Исторические письма Миртова 1870"	1870 р.(?)	4 ^о , 23 x 18 см 511 стор.	Надійшли до музею від Лисенко А. в 1975 р. Належали Й.Дроздову.
272	Ад 1933/33	Костомаров М. Мазепинці (чорнові нотатки). Автограф.	кін. 70-х - поч. 80-х рр. XIX ст.	4 ^о , 21 x 17,5 см 30 арк.	Належали П.Кулішу.
273	Ал 722	Костомаров М. "Мазепа. Дела Архива юстиции". Автограф.	кін. 70-х - поч. 80-х рр. XIX ст.	4 ^о , 21,5 x 18 см 162 арк.	Належав П.Кулішу. Кат. 1900 р. № <u>986 Р.</u> 2
274	Ал 734	Костомаров М. "Мазепа. 1698-1710". Автограф.	кін. 70-х - поч. 80-х рр. XX ст.	4 ^о , 21 x 17 см 167 арк.	Належав П.Кулішу. Кат. 1900 р. № <u>986 Р.</u> 3
275	Ал 719	Костомаров М. "Архив иностранных дел Мазепы. 1698-1710". Автограф.	кін. 70-х - поч. 80-х рр. XIX ст.	4 ^о , 21,5 x 17 см 255 арк.	Належав П.Кулішу. Кат. 1900 р. № <u>986 Р.</u> 1
276	Ад 2581	Нос С. "Хутор Миколаевка Миколая Николаевича Цвіта. Переклад на українську мову з додатком де чого од себе". Автограф (?)	1885-1887 рр.	4 ^о , 21 x 15,5 см 8 арк.	Належав М.Гладкому.
277	Ад 1933/93	"Омелько Кульга. Народне оповідання Миколи Цвіта. Хутор Миколаївка біля Чернігова. Року 1888-го"	1888 р.	4 ^о , 20,5 x 13 см 27 арк.	
278	Ад 1933/30	Шекспир. "Кориолан" (переклад українською мовою П.Куліша)	1880-і рр.	2 ^о , 28 x 22 см 120 арк.	Кат. 1900 р. № 977 Р.
279	Ал 728	Карпенко-Карий(Тобілевич) І. "Сельська честь"	1895 р.	4 ^о , 21 x 16 см 77 арк.	Належала Д.Мордовцю.
280- 281	Ад 1933/ 115/1,2	Куліш П. "Пісня Пісень чи то Висока Пісня так звана Соломонова. Передне словце скорочене по Рейссовому". Автограф.	1896 р.	4 ^о , 21,5 x 17 см 24+13=37 арк.	

282	Ад 2583	Мачтет Г. "Иван" (оповідання), 2 вірші	1897 р.	4°, 21 x 17,4 см 60 стор.	Належав І.Гладкому.
283-299	Ал 531/1-17	Переклад Біблії українською мовою І.Нечуя-Левицького: "Книга Есфирь", "Перша книга Паралипоменон", "Друга книга Паралипоменон", "Перша книга Ездри", "Друга книга Ездри", "Третя книга Ездри", "Книга Товита", "Книга Юдифь", "Перша книга Маккавейська", "Друга книга Маккавейська", "Книга Неемії", "Книга Соломонової премудрості", "Книга пророка Даниїла", "Послание Еремїїне", "Книга пророка Варуха", "Книга Руфь". Автограф І.Нечуя-Левицького.	1898-1899 рр.	4°, 22 x 19 см 15+35+47+15+ 21+37+13+19+ 41+29+15+25+ 21+27+5+7+7= =379 арк.	В 1900 р. І.Нечуй-Левицький передав у Києві цей рукопис Трегубову для передачі музею ім.В.Тарновського, в 1918 р. від Трегубова через І.Шрага надійшов до музею.
300	Ал 506/8	"Материалы для истории Малороссийской в XVIII веке" (збірник копій документів XVII-XVIII ст.)	кін. XIX ст. (?)	2°, 34 x 21 см 154 арк.	Надійшли до музею ЧАК від Г.Милорадовича в 1903 р.
301	Ал 529/9	Толстой Л. "Краткое изложение Евангелия"	кін. XIX - поч. XX ст.	8°, 18 x 10 см 24 арк.	Належало І.Гладкому.
302	Ал 529/13	"Что такое украинофильство (ответ г.Алексееву г-на К-го)"	кін. XIX - поч. XX ст.	4°, 23 x 18,5 см 53 арк.	Належало І.Гладкому.
XX століття					
303	Ал 491	Добровольський П. "Историческое описание Елецкого монастыря". Автограф.	1900 р.	2°, 36 x 24 см 116 арк.	Частина аркушів – друкарські відбитки.
304	Вп 1474/32	"Каталог печатных книг музея В.В.Тарновского. М.Н. и Б.Д.Гринченко. Чернигов, 1901. Т.1. Старопечатные книги, богословие, изящная словесность, история, история литературы, критика". Автограф М.М.Гринченко.	1901 р.	4°, 26 x 18 см 170 арк.	

305	Вп 1474/33	Те саме. Т.2 “Языкознание, фольклор, этнография, путешествия, социология, экономика, статистика, естествознание, медицина, искусство, ремесла, ноты, сельское хозяйство, отдел Т.Шевченко, газеты, журналы, учебники, книги не вошедшие в предыдущие отделы”. Автограф М.М.Грінченко.	1901 р.	4°, 26 x 18 см 146 арк.	
306	Ал 492	“Рыхловский монастырь. 1880-1907 pp.”	1907 р.(?)	4°, 22 x 17,5 см 42 арк.	
307	Ал 1527	“Чин божественной літургії” (переклад українською мовою Івана Гаврика, священника Воскресенської церкви м.Сосниці)	1922 р.	8°, 14 x 10 см 87 арк.	Надійшов із Сосницького краєзнавчого музею в 1958 р.
308	Ал 1845/26 ^a	Дроздов Й. “Аграрные волнения и карательные экспедиции в годы первой революции в Черниговской губернии”. Автограф.	1924-1925 pp.	2°, 35 x 23 см 312 арк.	Надійшли до музею від З.Гаврилової з Москви в 1961 р.
309	Ад 2191	Федоренко П. “Декабристы на Черниговщине после амнистии”. Автограф.	1926 р.(?)	2°, 35,8 x 21,3 см 19 арк.	Були вилучені у автора під час арешту 14.10.1938 р. Надійшли до музею з архіву КДБ по Чернігівській області в 1990 р.
310	Ал 1845/1 ^a	Дроздов Й. “Крестьянские союзы на Черниговщине в годы первой революции (1905-1906 гг.)”. Автограф.	1939 р.	4°, 22 x 19 см 187 арк.	Надійшли до музею від З.Гаврилової з Москви в 1961 р.
311-312	Ал 1840/1/1,2	Артозеев Г. “Воспоминание о своей жизни с детства” Т.1, “Воспоминания и перепись из черновиков дневника о прошлой боевой деятельности”. Автограф.	1949 р.	2°, 30 x 22 см 1032 стор.	Надійшли до музею від автора із м.Запоріжжя в 1961 р.
313	Ал 2046/2	Артозеев Г. “Человек великого подвига”. Автограф.	1963 р.	2°, 30 x 21 см 639 арк.	Надійшов до музею від автора із м.Запоріжжя в 1966 р.

314	Ал 1924	Спаська К. Скагерті гетьмана Івана Скоропадського (1646-1722). (Експонати Чернігівського історичного музею). Автограф.	1926-1963 рр.	2 ^о , 30 x 21 см 48 арк.	Надійшли до музею від автора з м. Алма-Ата в 1963 р.
315	Ал 2046/1	Артосєв Г. "Партизанская боль". Автограф.	1964 р.	2 ^о , 31 x 24 см 671 арк.	Надійшла до музею від автора із м. Запоріжжя в 1966 р.

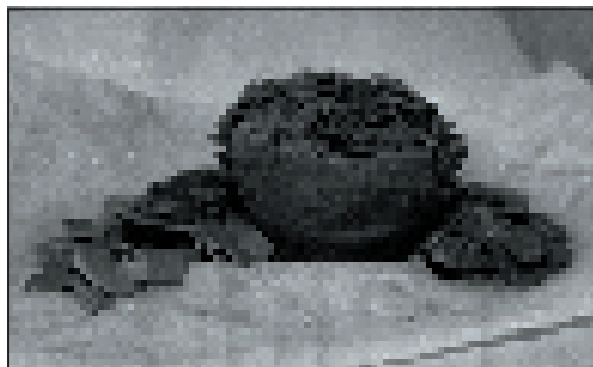
Скорочення:

Кат. 1900 р. – Каталог музею українських древностей В.В.Тарновського. Сост. Б.Д.Гринченко. – Т.2 – Чернигов, 1900.
Кат. 1908 р. – Каталог выставки XIV археологического съезда. – Чернигов, 1908. – Отдел рукописей.
ЧАК – Чернігівська вчена архівна комісія
ЧСД – Чернігівське єпархіальне древлєсховище

Голубицький скарб 2001 року

Починаючи з 1989-90 рр., сім'я Віктора Івановича Нагуло, яка мешкає в с.Голубичі (на Гусинці) Ріпкинського району Чернігівської області, щорічно на городі знаходила по кілька мідних монет. Навесні 2001р. В.Нагуло попросив тракториста глибше зорати город. Під час садіння картоплі в одному місці лопатою було викопано близько 60 монет. Восени у тому місці, де були знайдені монети, на глибині 70 см був викопаний глиняний горщик з монетами. Його верхня частина була втрачена. Її, напевно, пошкодив трактор під час оранки. Поблизу горщика на поверхні землі були знайдені кресало і цвях. У жовтні 2001 р. В.Нагуло передав до музею 2235 монет, а також всі виявлені речі. Приблизно 300-350 монет він роздав односельцям та знайомим.

Оболонка так званого Голубицького скарбу – це горщик чорного кольору з кулястим тулубом, широкою короткою шийкою та прямими вінцями. Висота посудини – 21,5 см, діаметр – 25,5 см. Плечі та вінця декоровані смужкою геометричного орнаменту. Темний колір, який досягається шляхом безкисневого випалу, характер декоративного оздоблення дають можливість припустити, що горщик був виготовлений гончарами сіл Ріпки або Грабів. Вже у другій половині XVIII ст. ці села були досить значними осередками виготовлення простого глиняного посуду.¹

Голубицький скарб

Монети в горщику були змішані з землею, вони мали сіро-зелений колір. Попередній огляд скарбу дав можливість приблизно визначити його зміст – це були російські мідні монети 30-50^х рр. XVIII ст. Після реставрації монет музейним реставратором С.Чечуліним була проведена їх атрибуція і складено колекційний опис скарбу.

Він виявився одноманітним за своїм складом: до нього увійшло 2235 денег (інв. № Нд 3575-5809). Монети, що розійшлися по руках, імовірно, теж були денгами. Таким чином, скарб нараховував приблизно 2600 монет. Це найбільший скарб денег, що зафіксований за півтора століття історичною наукою на теренах Чернігово-Сіверської землі. Знахідка є типовою для грошового обігу Чернігівщини другої третини XVIII ст. Саме у середині 30^х рр. XVIII ст. російська монета остаточно витісняє іноземну (польську, литовську, західноєвропейську) у грошовому обігу Лівобережної України.²

Мідна денга карбувалась у Росії з 1700 по 1828 р. і складала півкопійки.

Старша монета скарбу датується 1730 р., молодша – 1754 р. Особливість скарбу полягає в тому, що він містить значну кількість перекарбованих монет. При імператриці Анні (1730-1740) була зроблена спроба позбутись мідних легковагових петровських монет. Для цього петровські копійки вагою 8г перекарбовувались у півкопійки. Цей процес продовжувався при наступних імператорах, аж до закінчення випуску денги аннинського зразка у 1754 р.³

Наводимо таблицю розподілу монет за роками і способом їх виготовлення.

рік	карбування	перекарбування	фальшиві	монетний двір	всього
1730	6	32	-	-	38
1731	59	198	1	-	258
1734	14	37	-	3 (перекарбовані)	51
1735	71	107	-	-	178
1736	48	12	-	-	60
1737	170	70	-	-	240
1738	70	62	-	-	132
1739	34	43	-	-	77
1740	2	52	-	-	54
1741	1	56	-	-	57
1743	6	44	-	-	50
1744	15	20	-	-	35
1745	26	36	-	-	62
1746	28	63	-	-	91
1747	28	102	-	-	130
1748	46	103	-	-	149
1749	59	120	-	-	179
1750	38	106	-	-	144
1751	16	46	-	-	62
1752	6	4	-	-	10
1753	6	100	-	-	106
1754	8	18	-	-	26
<i>Стерті монети</i>					
1730-ті	-	11	-	-	11
1740-ві	5	16	-	-	21
150-ті	3	11	-	-	14

Як свідчать дані таблиці, найбільш інтенсивне накопичення скарбу відбувалось у 1730^х роках (1045 од.), у наступні 5 років спостерігається спад (258 од.), з 1746 по 1750 рр. знову зростання (693 од.), найменше монет потрапило до скарбу 1752 р. та 1754 р. Як відомо, у 1754 р. було завершено карбування денги зразка 1730 р., нова монета цього номіналу з'являється 1757 р.⁴ Виходячи з цього, можна припустити, що тезаврація скарбу здійснена не пізніше початку карбування нової денги (1757 р.).

Більшість монет гарної збереженості, бо, мабуть, недовго брали участь у грошовому обігу і потрапляли у схованку незабаром після випуску.

Перекарбування монет у перші роки правління Анни здійснювалось досить грубо. На денгах 1730-1731 рр. (195 од.), 1734 р. (15 од.) проглядаються не тільки окремі літери, а цілі написи, що були на петровських копійках, приміром: “ВСЕЇ РОСИИ ПОВЕЛ...”, “ПЕТРЪ”, “ЦАРЬ ПЕТРЪ”, “...МОДЕРЖЕЦЪ”, “ПЕТРЪ АЛЕКСЕЕВИЧЪ”, “ко...йк...”, “...ЎЗ” (1707 р.) тощо.

У скарбі виявлено три монети випадкового перекарбування: денга 1734 р. перекарбована з денги 1730 чи 1731 рр. (інв. № Нд 3863) та дві денги 1753 р. – з денег, випущених після 1743 р. (рік утвердження нового зразка орла на денгах інв. № Нд 5716, 5717). Одна монета у скарбі фальшива, її вага значно нижче установленної (6,6 г) і на реверсі має напис “денка” (інв. № Нд –3858). Лише на трьох монетах (інв. Нд-№3867, 3871, 3875) позначено аббревіатурою “МД” – монетний двір (на аверсі двох монет і на реверсі третьої). Цими літерами позначався Кадашевський монетний двір у Москві, який карбував мідні монети з 1704 по 1736 р.⁵

Село Гусинка (нині у складі с. Голубичі), де знайдено скарб, відоме з початку XVIII ст. як власність Чернігівського полку, з 1727 р. ним володів полковий писар Іван Янушкевич, на цей час у селі нараховувалось 23 двори.⁶

Скарб представлений невеликою сумою – він складає 10 рублів 17 копійок. Його розміри дають підставу зробити висновок, що власником скарбу міг бути гусинський селянин, якому при низьких цінах на сільськогосподарську продукцію (приміром, корова коштувала 80 копійок - рубль, вівця – 40 коп., гусак – 6-25 коп., курка – 2-6 коп., віз сіна – 5,5 коп.)⁷ необхідно було досить тривалий час збирати зазначену суму грошей.

Голубицький скарб належить до поширеного типу скарбів другої третини XVIII – початку XIX ст., які нерідко знаходили на теренах Чернігівщини протягом останніх 150 років.

¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 322,327.

² Рябцевич В. Монетные клады второй четверти XVIII – первой половины XIX в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии // Нумизматика и сфрагистика. – 1974. – С. 114; Котляр М. Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст. – К., 1981. – С. 186.

³ Кучеренко Э., Мошнягин Д. Нумизматика в школе. – М., 1968. – С. 138; Уздеников В. Монеты России 1700-1917. – М., 1986. – С. 468.

⁴ Дьячков А., Уздеников В. – Монеты Росси и СССР. – М., 1978. – С. 392-393.

⁵ Уздеников В. Монеты России ... – С. 447.

⁶ Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729 – 1730г. – Чернигов, 1908. – С. 18-19.

⁷ Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К., 1997. – С. 408-409; Дневные записи малоросійскаго подскарбія генеральнаго Якова Марковича. – Ч. I. – М., 1859. – С. 423.

Традиції народного мистецтва у бісерних роботах кінця XVIII - початку XX століть

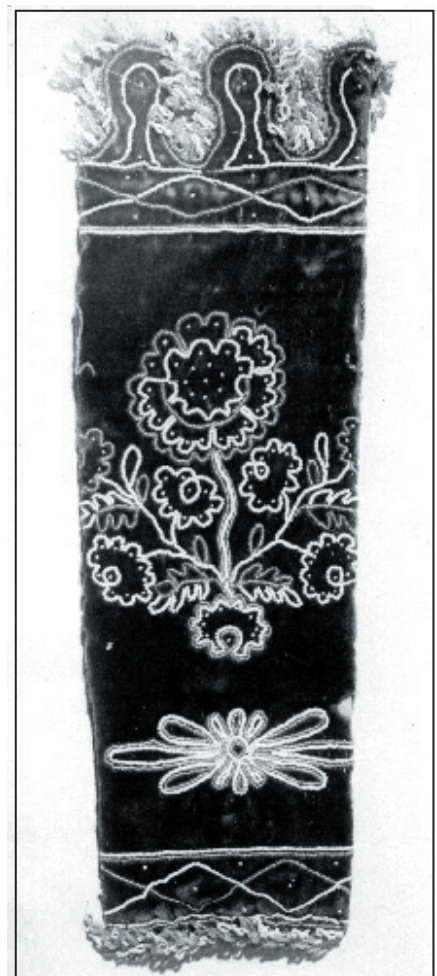
(за матеріалами колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського)

Бісерне шитво найбільшої популярності та поширення мало з кінця XVIII до початку XX ст. Бісером оздоблювали предмети народного вбрання та культові речі. Проте переважна кількість бісерних робіт була пов'язана з побутом заможних верств населення: бісер використовували у декорванні інтер'єрів маєткових палаців та міських будинків, модних аксесуарів жіночих та чоловічих туалетів. Більшість таких речей побутового та декоративного призначення створювалось у поміщицьких маєтках руками кріпосних майстринь, художнє бачення яких було невід'ємним від народних традицій. А тому, не зважаючи на те, що бісерні вишивки відображали західноєвропейський напрям моди, цілий ряд виробів несе на собі ознаки впливу народної художньої культури.

Матеріали колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського (ЧІМ), яка налічує близько 120 бісерних виробів побутового та декоративного призначення (серветки, панно, гаманці, сумочки тощо), дають можливість прослідкувати, яку саме роль відіграло народне мистецтво на певних етапах розвитку бісерного шитва з кінця XVIII до початку XX ст.

Одна з найбільш ранніх робіт (И-722) – чохольчик у вигляді зрізаного конуса, який прикрашав барботери курильних люльок, датується кінцем XVIII ст. Виготовлений він із темно-червоного оксамиту, на якому молочно-білим та прозорим дуже дрібним бісером нерівної форми (характерна особливість бісеру цього часу) технікою у прикріп вишитої рослинний орнамент. Техніка у прикріп, яку здавна застосовували у гаптуванні, була добре відома майстриням. Опановуючи новий вид творчості, вишивальниці звертались до традиційних технічних засобів виконання і пристосовували їх до роботи з новим матеріалом. Імітуючи старовинну техніку шитва золотими та срібними нитками, вони нанизували кілька бісерінок на нитку, а потім закріплювали цю низку на тканині поперечними стібками через одну або кілька бісерінок.

Композиція орнаменту складається з вишитого в середній частині виробу букета квітів, який начебто виростає з квіткової чашечки. Величезна квітка в центрі букета, від важкості якої згинається стеблина, з обох боків врівноважується двома невеличкими галузками з дрібними квітами та різьбленим листям, що симетрично відходять від стеблини. Усі зображення подані площинно, в характерній для народного мистецтва манері стилізації. Контури квітів, позначені плавними, округленими хвилястими лініями, вражають своєю декоративністю, узорчастістю. Ритм тонких стеблин, що в'ються між квітами, підсилює красу орнаменту. Аналогії цій композиції неважко знайти серед орнаментів шовкових вишивок, що побутували у XVIII ст.

Чохол барботера люльки.
Інв. № И-722

*Окрайка сер. XVIII ст.
Инв. № И-947*

настільки близький до зображень на цих вишивках, що не залишається сумніву у прямому запозиченні.

Незважаючи на те, що на відміну від барвистих шовкових орнаментів вишивки бісером на чохлах одноколірна і передає лише контури квітів, які подані ніби у розрізі, усій композиції властиві надзвичайні пишність та святковість. Мотиви великих квітів, гнучких гілок з різьбленими листями, в яких втілено силу росту та буйного цвітіння, йдуть у майстрині від фольклорного уявлення про красу природи, відображають народне поетичне світовідчуття, насолоду красою світу та життям. Контрастне сполучення білого бісеру з яскраво-червоним тлом надає орнаменту надзвичайної глибини та дзвінкості. А низки прозорого бісеру, що облямовують вишиті білим молочним бісером контури квітів, утворюючи гру відбитого світла, підсилюють враження святкової піднесеності композиції, де усе красується і радіє: і величезні квіти, і буйне листя, і чисті яскраві кольори.

Розміщена під букетом багатопелюсткова розетка та прикрашені низаною бісером бахромою вибагливі напівовальні пелюстки, що оздоблюють верхній край чохла, надають композиційної завершеності декоративному вирішенню поверхні виробу.

Таким чином, у межах мінімального набору кольорів майстриня зуміла створити композицію, якій притаманні яскравість та загальна культура зовнішнього оформлення. На роботі лежить відбиток зрілості та свободи виконання, нібито відразу знайденої гармонійної декоративності. Це можна пояснити глибокою та розвиненою культурою того художнього середовища, звідки вийшла майстриня. Попередній багатий досвід та високий рівень майстерності дозволив їй вміло використати традиційні засоби виконання у роботі з новим матеріалом.

Ця робота якнайкраще ілюструє зв'язок бісерних вишивок кінця XVIII ст. з творами попереднього часу. Відсутність готових зразків і необхідного досвіду роботи з бісером примушувала майстринь звертатись до більш ранніх вишивок металевими та шовковими нитками, які слугували зразками для наслідування як технічних засобів виконання, так і орнаментальних композицій.

Прикладом робіт кінця XVIII – початку XIX ст. можуть слугувати також два пояси (И-490, И-491), суцільно розшиті дрібним різноколірним бісером.

Оригінальність технічної манери виконання поясів полягає в тому, що, закріплюючи бісеринки не низками, а кожну окремо, майстриня пришивала їх не рівними рядами, а відповідно до вишитих попередньо чорним бісером контурів зображень, що дуже нагадує прийом шитва за формою, відомий у пам'ятках шовкового шитва середини XVII ст.² Суть його полягала в тому, що стібки клалися не в одному напрямі, а весь час погоджувались із формою

у середовищі козацької старшини. В пишних багатоколірних композиціях цих вишивок знайшли відображення декоративна барвистість та примхливість форм бароко. Але, на відміну від західноєвропейських вишивок з їх натуралістичною світлотіньовою манерою виконання, орнаменти українських вишивок з притаманними їм стилізацією, площинністю, фольклорною узагальненістю несуть на собі ознаки впливу народних художніх традицій. Подібні композиції зустрічаються на фрагментах вишитих окрайок, яких чимало в колекції ЧІМ, чи на оздобленому вишивкою подолі спідниці (И-448)¹. Характер орнаменту на чохлах

вишиваного образу. Завершивши виконання елементів орнаменту, майстриня суцільно зашила тло виробів одноколірним бісером.

Орнаментальні композиції на кожному з поясів являють собою розташовані на одній вертикальній осі зображення чаш, ваз та розеток. При усій зовнішній схожості вони мають певні відмінності як у трактуванні окремих деталей, так і у їхньому кольоровому вирішенні. Це свідчить про те, що, як і у творах народного мистецтва, майстриня створювала орнаменти самостійно, не маючи перед собою готового зразка, і це обумовило своєрідність та індивідуальність кожної композиції.

Художньо-стилістичні особливості виробів дуже близькі до народного мистецтва. Типові для орнаментики класицизму чаші, вази з квітами та фруктами, розетки дуже далекі від натуралістичної манери виконання і трактовані з максимальною узагальненістю та умовністю: вази лише в загальних рисах нагадують грецькі амфори, квіти та фрукти мають вигляд овальних пелюсток та півкіл, розетки – квіток з овальними нерівними пелюстками, що нагадують зображення на дитячих малюнках. Усій композиції властива наївність та безпосередність творів народного мистецтва.

Кольорова палітра виробів вражає насиченістю та багатобарвністю, відкритими, навіть лубочними кольорами, сміливим зіставленням контрастних та насичених тонів. Дотримуючись народного розуміння декоративності у мистецтві, майстриня начебто розпластала на світло-бежевому тлі обведені чорним контуром яскраві червоні, рожеві, блакитні, жовті плями орнаменту. Таке буяння різнокольорових плям, переданих локальним, занадто яскравим кольором на відносно невеликій площині тла, надає виробам підвищеної декоративності.

Таким чином, на рубежі XVIII–XIX ст. у бісерному шитві спостерігаються впливи класицизму, що, в першу чергу, виявилось у появі мотивів класицистичної орнаментики. При цьому у трактуванні орнаментів та прийомах їх виконання залишалася народна традиційна основа. Окремі риси класицизму знайшли відображення і в інших видах народної творчості – килимарстві, ткацтві, де теж подекуди з'явилися мотиви античних ваз, рогів достатку, гірлянд та кошиків із квітами. Тому розглянуті вироби – один з яскравих прикладів трансформації, яку переживає народне мистецтво у результаті його взаємодії з мистецтвом професійним.

Отже, своєрідність та оригінальність виробів з бісеру кінця XVIII – початку XIX ст. полягає в їхній технічній та художньо-стилістичній близькості до творів народного мистецтва, які дуже часто слугували зразками для створення бісерних вишивок.

Роботи XIX ст. значно відрізняються від виробів попередньої епохи. У вжитку з'явилась велика кількість предметів побутового та декоративного призначення різноманітних форм, що обумовило і появу нових технік: шитво за рахунком, в'язання гачком та на спицях, шитво по канві. У XIX ст. на зміну техніці у прикріп прийшла більш зручна техніка за рахунком, коли бісеринки підбирались за кольором відповідно до мальованого чи друкованого зразка, а потім рівними рядками пришивались до основи. При цьому кожна бісеринка закріплювалась по діагоналі умовної клітинки, утвореної переплетінням ниток полотна. В цій техніці виконана переважна більшість робіт XIX ст. Задовольняючи смаки замовників – представників дворянської верхівки, майстрині створювали складні світлотіньові натуралістичні орнаментальні та сюжетні композиції, в яких знайшли відображення впливи провідних художніх стилів та напрямів: класицизму, другого рококо, готики. Як правило, створювались вони за мальованим чи друкованим зразком. Наявність готових трафаретів та регламентація того, що модно, здавалось, виключали будь-яке творче начало. Проте, індивідуальність майстринь виявлялась у доборі кольорів, компонованні елементів орнаменту. За малюнком, за звичай, виконувалось центральне зображення. Окремі ж елементи орнаментів та допоміжні

*Пояси.
Инв. № И-490, И-491*

деталі – орнаментальні рамки, облямівки – майстрині створювали самостійно, відповідно до своїх смаків.

А тому поруч з модними “іоніками”, “сухариками”, рокайлями на речах панського вжитку з’являлися орнаменти, що віками існували в народній художній традиції: ромбічні сітки і зубчики, багатопелюсткові розетки та зірочки. При цьому майстрині пристосовували їх до форми та техніки виконання, надавали їм сучасного звучання, вміло використовуючи багатоколірну палітру та розмаїття сортів бісеру. Помітивши головну його якість – спроможність відбивати світло, майстрині для підсилення світлових ефектів застосовували в одній роботі бісер глухого та прозорого скла, круглий та гранований, вкраплювали металеві бісеринки. В цих роботах виявився багатий досвід, майстерність та тонкий художній смак кріпосних вишивальниць.

Модний в епоху класицизму мотив розетки, який, як відомо, був і одним з найпоширеніших у народному мистецтві, використовувався майстринями для декору поверхні численних круглих жіночих гаманців та сумочок, вив’язаних гачком. Використовуючи ефект зміщення стовпчиків при вив’язуванні гачком кола, майстрині надавали розетці форму “протуберанця” із закрученими по спіралі пелюстками, яка органічно зливалася з круглою формою предмета. Виконані двома чи трьома кольорами з тонкими переходами кольорових відтінків, з тонкими золотавими прожилками, обрамлені орнаментальною рамкою, подібні композиції милують око яскравою гармонійною декоративністю.

Дуже ефектно виглядають ромбічні сітки, що зустрічаються в оздобленні жіночих гаманців та сумочок. Виконані вони особливим прийомом, коли при вив’язуванні гачком стовпчика відраховувалась не одна, а декілька бісеринок. Таким чином створювалася своєрідна поверхня у вигляді чарунок, що вирізнялись високим рельєфом на кольоровому тлі.

Орнаментальна композиція жіночого гаманця (И-752) має вигляд ромбів зі стилізованою квіткою-зірочкою в центрі; сторони ромбів утворені неширокими смужками, у просвітах між ними у місцях кутових з’єднань вміщені маленькі ромбики. Подібна композиція зустрічається у гаптованому орнаменті XVIII ст., що прикрашає поручі з колекції ЧІМ (И-1475, И-1473)³. Типологічно схожу композицію можна побачити і у селянській вишивці, що прикрашає рукава жіночих сорочок другої половини XIX ст. Використавши традиційний орнамент, майстриня збагатила кольорову палітру виробу, що зробило його яскравішим і надало більш світського вигляду.

Розглядаючи бісерні вишивки XIX ст., не можна не помітити, що майстрині надавали переваги багатоколірним квітковим орнаментам. Мабуть важко знайти інший вид рукоділля, в якому б з такою майстерністю і розмаїттям художніх засобів передавалися гірлянди польових та садових квітів. В народному уявленні кріпосних майстринь краса квітів завжди вважалася найвищою красою. Тому стільки любові вкладали вони в ці композиції, втілюючи в них своє уявлення про справжню красу. Мабуть тому, починаючи з другої половини XIX ст., квіткові орнаменти бісерної, шовкової та гарусної вишивок все частіше стали з’являтися у селянській вишивці, а на початку XX ст. стали її невід’ємною частиною.

У другій половині XIX ст. бісерне шитво зазнало занепаду і лише наприкінці XIX-початку XX ст. з’явилося знову в оздобленні жіночого костюма епохи модерну. В цей час спостерігається звертання декоративно-прикладного мистецтва до художніх форм минулого і використання їх у нових матеріалах.

Типовим для цього часу виробом є сумочка (И-7028). Сумочка має вигляд прямокутника зі зрізаними у нижній частині кутами та злегка округленим краєм. До її верхнього краю пришиті оздоблені бісером петельки із тканини, крізь які протягнуто шнур. Такі плоскі сумочки прямокутної форми з довгим шнуром, що перекидався через руку, увійшли в моду і набули популярності за часів Великої Французької революції.⁴

Повернення до старих форм, в першу чергу, виявилось у вишитому бісером орнаменті, що прикрашає сумочку. Він являє собою композицію з розміщеної в центрі стилізованої

квітки-роzetки, від якої відходять соковиті пелюстки. Плавні, суворі контури пелюсток та квіток створюють враження спокою та рівноваги. Ці мотиви збігаються з формами рослинного орнаменту кінця XVII ст., який зберігся на гаптованих денцях кибалок та опліччях фелонів.⁵ Техніка у прикріп, якою виконано вишивку на сумочці, та оконтурювання елементів орнаменту контрастним за кольором бісером також знаходять найближчі аналогії у гаптованих речах XVII–XVIII ст.

*Сумочка.
Инв. № И-7028*

Наслідування орнаментам XVII ст. було пов'язане із загальною тенденцією відродження старовинного українського мистецтва. З

цією метою в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. створювались численні кустарні артілі та школи, в яких вивчалися та відновлювались традиції народного українського мистецтва. Їх популяризації сприяли і організація продажу виробів цих майстерень, і влаштування виставок народних промислів. Так, на виставці 1913 р. у Києві спроби відродження української вишивки демонструвались в оздобленні виробів різноманітного призначення. У земському павільйоні були представлені роботи ремісничих майстерень Київської, Полтавської та Чернігівської губерній, які наслідували старовинні шовкові вишивки козацької старшини. Деякі мотиви стародавніх орнаментів були відтворені в декорі килимів та інших тканих виробів.⁶ Старовинні вишивки брали за зразок у майстерні княгині Долгорукової у с. В.Тополь Новозибківського повіту Чернігівської губернії.⁷

Тому поява архаїчного орнаменту на модному аксесуарі жіночого туалету не була несподіваною. Тим більше, що на відміну від вишивок XVII ст., в яких головну роль відіграло ритмічне розташування мотивів орнаменту та гра стібка на площині, у просторовій та ритмічній організації бісерних вишивок початку XX ст. головну роль відігравав не тільки сам орнамент, а й цілий ряд орнаментоутворюючих моментів: сполучення фарб, їх взаємозв'язок з кольором тла, кольорові співзвуччя та контрасти.

Декор сумочки вражає своєю кольоровою переривчатістю. Тло її суцільно зашите низками темно-коричневого прозорого бісеру. Вигнуті у формі спіралеподібних завитків, вони створюють ефект легкого рельєфу. Червоні завитки, вкраплені у цю узорчасту блискучу поверхню, створюють враження мерехтливості і надають усій вишивці дуже гармонійного та тонкого звучання. На цьому блискучому, переливчастому тлі яскравими декоративними плямами вирізняються червона, оконтурена білим прозорим бісером, квітка та яскраво-жовті та блакитні пелюстки і виблискують перламутром білі прозорі завитки, контрастуючи із зеленими та чорними контурами. Повернуті під різними кутами гострі грані чорних бісерінок відбивають промені світла, підсилюючи світлову гру орнаменту. Прикрашена хвилястими рухливими лініями жовто-зелена вибаглива модернова рамка та кутові заповнення з яскравими блакитними трикутниками та овалами порушують статичність композиції, надають їй додаткової барвистості, композиційної завершеності.

Таке особливо вишукане кольорове та композиційне вирішення декору сумочки надало стародавньому орнаменту сучасного трактування. У новому художньому оформленні він набув більшої рухливості, мерехтливості, витонченості і, гармонійно поєднуючись із загальним художнім вирішенням жіночого костюма, підсилював гру його примхливих ліній, надавав

таких характерних для стилю модерн рис, як вишуканість, вибагливість, загадковість.

Отже, розглянутий матеріал дає змогу зробити висновок, що бісерні вироби побутового та декоративного призначення XVIII–XX ст., що виходили з-під рук вишивальниць поміщицьких маєткових та кустарних майстерень, створювались під впливом не тільки провідних західноєвропейських художніх стилів, а й народного мистецтва взагалі і народної вишивки особливо. Цей вплив на різних етапах розвитку бісерного шитва виявлявся по-різному.

У другій половині XVIII ст. своєрідність та оригінальність виробів з бісеру полягала, в першу чергу, у їх близькості до творів XVII–XVIII ст., зокрема, вишивок шовковими та золотими нитками, які слугували зразками як для технічних, так і орнаментальних запозичень. І це цілком природно, бо кожний вид мистецтва, виникаючи, вбирає у себе усі досягнення попереднього часу, які стають основою для його подальшого розвитку. На рубежі XVIII–XIX ст. вплив народних традицій ще достатньо помітний. Навіть композиції з елементами класицистичної орнаментики майстрині переробляли в плані народного мистецтва, зі значним підвищенням декоративного начала.

Картина значно змінюється у XIX ст., коли у бісерному шитві з'явилися свої особливості, обумовлені і новими техніками, і новими художніми запитами. У цей час, коли більшість робіт створювалась за друкованими чи мальованими зразками, творчі традиції народного мистецтва, що жили і розвивалися у середовищі кріпосних майстринь, виявились у вмінні обирати кольори, у компонованні окремих елементів композицій та у створенні допоміжних деталей – рамок, облямівок, де перевага надавалась знайомим, традиційним орнаментам. Творчо перероблюючи їх, вони знайшли нові оригінальні засоби художньої виразності і створили яскраві, по-справжньому святкові твори. Це і обумовило розквіт бісерного шитва у першій половині XIX ст.

На початку XX ст., коли бісерне шитво знов увійшло в моду після занепаду у другій половині XIX ст., звертання до зразків минулого було пов'язане із загальною тенденцією відродження староукраїнського мистецтва. Творцями цих виробів були майстрині кустарних артілей, створених у різних регіонах України. Перезнімаючи орнаменти зі старовинних українських вишивок, що колекціонувалися та ретельно зберігались в музейних та приватних збірках, вони пристосовували їх для оздоблення модних деталей жіночого туалету, завдяки чому старовинні мотиви отримували нове, сучасне звучання.

¹ Зайченко В.В. Вишивка козацької старшини // Родовід. – 1995. – Ч. 3 (12). – С. 94-95.

² Берландіна К. Матеріали з історії українського образотворчого гаптування: Короткий нарис зміни стилістичних форм та технічних засобів науково-дослідничої кафедри історії української культури. – № 6. – Харків, 1927. – С. 393, табл. XI, XII (2).

³ Зайченко В.В. Вказ. праця. – С. 94-95.

⁴ Юрова Е.С. Старинные русские работы из бисера // Панорама искусств. – 1988. – Вып. 11. – С. 64.

⁵ Пуцко В. Мария Новицкая. Украинская художественная вышивка XVII-XVIII веков // Музей применённого уметность. – Београд. – 1984/1985. – 36. 28/29. – С. 20-21, ил. 1,5.

⁶ Савицкий П. Об украинской вышивке XVIII столетия и современном её возрождении // Черниговская земская неделя. – 1914. – № 25. – С. 5

⁷ Там само.

Чернігівщина часів Української Народної Республіки

(листопад 1917 р. – квітень 1918 р.)

Відтворити загальну картину подій, які відбувалися на Чернігівщині за часів Української Народної Республіки (УНР) з листопада 1917 по квітень 1918 року, вдалося досліджуючи пресу 1917-1920 рр., архівні матеріали, спогади учасників і сучасників подій.

Основним джерелом для вивчення складних революційних процесів стала періодика. Це, по-перше, орган Чернігівської губернської земської управи – “Черниговская земская газета”, яка почала виходити в губернському центрі з 1 січня 1917 року замість “Черниговской земской недели”. Редагували газету голови Чернігівської земської управи: спочатку Олексій Бакуринський, а з кінця травня 1917 року – Олексій Свечин. Газета виходила два рази на тиждень – по вівторках та п’ятницях.

З 10 жовтня 1917 року в Чернігові почала видаватися газета “Черниговский край” під редакцією М.Л.Гофмана. Останній номер її датується 9 квітня 1918 року. За свідченням самої газети закрилася вона у зв’язку із “загостреннями політичної ситуації, фактичною відсутністю свободи слова”.

Цікаві характеристики громадсько-політичних діячів місцевого походження дає газета “Известия Городнянского уездного исполнительного комитета”, 29 номерів якої за травень – листопад 1917 року зберігаються в Чернігівському історичному музеї. Тоді це була одна з перших в Україні повітових газет, серед засновників її бачимо Михайла Могилянського.

Всі газети виходили переважно російською мовою з окремими публікаціями українською, містили інформацію про політичне, економічне, соціальне становище в Чернігівській губернії, зміни в духовному та культурному житті населення краю.

Цінним джерелом для вивчення означеного періоду є свідчення сучасників подій, життя та діяльність яких пов’язані з Чернігівщиною. Це, насамперед, спогади Дмитра Дорошенка, губернського комісара УНР в Чернігівській губернії, видатного українського історика, політичного та громадського діяча; вже згадуваного Михайла Могилянського, в 1917 році заступника голови Чернігівського окружного суду, гласного Городнянського повітового земського зібрання, письменника, перекладача, журналіста; його рідного брата Миколи Могилянського, етнографа, природознавця, політичного діяча Української Держави гетьмана П.Скоропадського та інших.

З архівних матеріалів найбільший інтерес викликають документи, які стосуються діяльності Чернігівського губернського комісара УНР, Чернігівської окружної у справах виборів до Всеросійських установчих зборів та Установчих зборів УНР комісії, виборної політичної організації селянства - губернської Ради селянських депутатів тощо.

У відповідь на звістку про перемогу більшовицького збройного повстання в Петрограді 25-26 жовтня 1917 року* Українська Центральна Рада прийняла резолюцію: “Визнаючи, що влада як у державі, так і в кожному окремім краї повинна перейти до рук усієї революційної демократії, вважаючи недопустимим перехід усієї влади до рук Рад Робітничих і Солдатських депутатів, які є частиною організованої революційної демократії, Українська Центральна Рада через це висловлюється проти повстання в Петрограді”.¹

Ця резолюція була підтримана майже всіма адміністративними, політичними, громадськими організаціями та комітетами. Так, 28 жовтня у приміщенні Чернігівської міської управи відбулися загальні збори Ради робітничих та солдатських депутатів міста Чернігова. З доповіддю про поточний момент виступив меншовик Пузнянський, його опонентом – більшовик Ідельштейн. Врешті-решт збори прийняли резолюцію із засудженням

подій у Петрограді: 42 голоси – за, 38 – проти, 10 – утримались. 30 жовтня в залі будинку дворянського зібрання відбувся з'їзд солдатів-селян Південно-Західного фронту. Більшість його делегатів не підтримала більшовиків та не пошанувала вставанням загиблих під час збройного повстання в Петрограді. Чернігівська міська дума на своєму екстремому засіданні 31 жовтня рішуче засудила “підступне” повстання більшовиків проти революційного порядку, розглядаючи його як загрозу скликанню Установчих зборів та послаблення фронту. Дума закликала всі “живі державні сили” Чернігова згуртуватися навколо неї і всіма засобами підтримати революційну владу в особі Тимчасового уряду, Ради республіки та крайових органів цієї влади – Центральної Ради та Генерального Секретаріату.

Одночасно Чернігівська міська дума постановила створити з представників громадських установ, демократичних організацій, військових частин Комітет громадської безпеки для підтримки “всіма засобами” революційної влади та боротьби з анархією. Новостворений комітет доручив охорону міста українському батальйону та військовим частинам, розташованим у місті. Охоронців поставили біля музеїв, електричної станції, водогону, Троїцько-Іллінського монастиря та на всіх дорогах навколо Чернігова.

Тоді ж, на початку листопада 1917 року, до Чернігова надійшли дві телеграми. Перша на ім'я губернського комісара Д.Дорошенка від генерального секретаря внутрішніх справ П. Христюка з повідомленням, що справа охорони революції і порядку на Україні повністю переходить до Генерального Секретаріату Центральної Ради. Друга до розташованого в місті 2го батальйону 1го українського запасного полку від генерального секретаря з військових справ С.Петлюри з роз'ясненням, що вища влада в губернії належить губернському комісару і він має право розпоряджатися військовими силами.

Реакцією на події в Петрограді стало і ухвалення Центральною Радою 7 листопада 1917 року Третього універсалу. “Народе український, – говорилося в універсалі, – Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі, і ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Однині Україна стає Українською Народною Республікою ... До Установчих зборів вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України”.²

Проголошення Української Народної Республіки вітали різні верстви населення Чернігівщини. Чернігівське повітове земське зібрання 9 грудня 1917 року одностайно ухвалило: “Більшовики на чолі з Леніним із зброєю в руках шляхом бунту і братовбивчої війни зкинули Тимчасовий уряд. Се внесло в життя держави велику анархію і побільшало без того вже виникшу економічну, продовольчу і політичну кризу, розстроїло вибори до майбутнього Установчого Зібрання і оттягнуло його скликання. Визнати правительством Леніна, яке не опирається на народні маси, а лише на частину її, рішати загальнодержавні питання – керувати державою – земське зібрання вважає неможливим і недоцільним.

Земське зібрання вітає проголошення УЦР Української Народної Республіки і вважає, що єдиним виходом зі склавшоїся політичної кризи в державі, в цілях, щоб уникнути на Україні, анархії і загальної розрухи, було тільки проголошення вищим урядовим органом на Україні Центральної Ради і Генерального Секретаріату ...

Земське зібрання вітає також видання Українською Центральною Радою акта про скликання Українських Установчих Зборів в назначений Радою час.”³

А ось уривок вітальної телеграми Новгород-Сіверського повітового земського зібрання до Центральної Ради від 16 грудня 1917 року: “Зібрання має надію, що ЦР прийме всі засоби, щоб забезпечити інтереси трудящого люду, встановить лад на Україні, вбронить народне багатство, пробудить в Українській народності порозуміння сучасного політичного моменту і тим доведе спокійно Україну до Українських установчих зборів”.⁴

Урочистості з нагоди створення УНР відбулися в Чернігові 18 листопада. Губернський комісар Д.Дорошенко так згадує про цю подію: “На майдані перед тисячолітнім Спасо-

Універсал

Української Центральної Ради.

Народ Український і всі народи України!
Тяжка і трудна година шла на землю республіки Російської. На війні і голоді (це міжнародна і крива боротьба Центрального правительства наші, і на державі ширяться байдужість, безлад і руїна.

Наш край так само небезпечний. Без волі, душі, єдиної, народної — Україна теж може впасти в байдуже убогий, різні, занепад.

Народи український. Та разом з братицями народами України, поставивши перед собою велику боротьбу, торкати над і будувати все життя на новій землі. І ми Українська Центральна Рада, твоя рада, до імія творення паду з нашої країни, ми імія ратування всієї Росії, оспівдаємо:

Однієї України отак Українським Народним Республікам.

Не однією від республіки Російської і зберігаючи самість — ми твердо станимо на своїй землі, щоб силами нашими повести всієї Росії, щоб усі республіки Російська стала федерацією різних і різних народів.

До Установчих Зборів України всі власті творити над на землях наших, давати закони і прагати належати нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству — Генеральному Секретаріату України.

Мирані силу і власть ми різній землі, ми тоє сили і власть станимо на старій праві і революції: не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Стає оспівдаємо:

До території народної Української республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Хмельщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (быв Крим). Решатимуться тільки Української народної республіки, як що до примусової частини Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сусіжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлено по згоді організованого народу.

Всіх же громадян цих земель оспівдаємо:

Однієї на території Української народної республіки існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі втручання мають право державно-господарського значення, а також на уділах, мажистирських, казенних та церковних землях керувати.

Принципи, що землі та інші власності всього трудового народу, і мають перейти до нього без викупу. Українська Центральна Рада зоручає Генеральному Секретареві по Земельних Справах негайно виробити закон про те, як порадувати земельних комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітників в Українській народній республіці має бути негайно упорядкована. А зараз північними.

На території народної республіки України з цього дня установляється по всіх підприємствах всіляк годин праці.

Тяжкий і різкий час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через це примусуємо Генеральному Секретареві Установчих Зборів, разом з представителем від робітників встановити державну контролі над продукцією на Україні, пильнувати інтереси, як України так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронті вється кров і гинуть мільйони всіх народів світу. Вогонь і іменем Української республіки ми, Українська Центральна Рада, станимо твердо на тому, щоб мир було встановлено як найшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів,

щоб через Центральне Правительство принести і встановити і бороти негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і по за Росією не було в замисленню порушено. Але до миру можемо промайдати республіки України, разом з сусіжними усіми народами Російської республіки, стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилю.

Останніми часами ми збудували республіку: було затверджено відомленням народів на смерть. Оспівдаємо: Однієї на землі республіки Української: смерть карає вмерти.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня, за уже засудженням, так і незасудженням, в таворі і тин, хто ще до відповідальності не посліганий, дається повна амністія. Про це негайно буде виставлений закон.

Суд на Україні повинен бути спраравлений, відповідний душі народу.

З тою метою приносимо Генеральному Секретареві Судних Справ зробити всі заходи — упорядкування судництва і привести до імія з правними зв'язками народу.

Генеральному секретареві Внутрішніх Справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до зведення і поширення справ місцевого самоврядування, що далаються органами місцевої адміністрації на місцях, і до встановлення найкращого зв'язку і співробітництва до і органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вічного демократичного життя.

Так само в Українській народній республіці має бути забезпечено всі свободи, збудити вперевішеною революцією: свободу слова, друку, віри, зборів, спілки, страйків, нерозривних союзів і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в школах і усіляк установами.

Український народ, який сам до імія борює за свою національну волю, і імія, і збудувати, буде твердо охороняти свою національну волю всіх народностей на Україні судити. Тому оспівдаємо: що народом великоруському, єврейському, польському, та іншим на Україні приймаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретареві Національних Справ полати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовження з зорін державної сили в сей тяжкий і відповідальний час Українська народна республіка повинна залучити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт, і ті частини Російської республіки, які потребують нашої допомоги.

Премайдати іменем Народної Української республіки і федерації Росії ми, Українська Центральна Рада, вживемо всіх до рішучої боротьби з усіма байдужими і руйнівними та до армійського воєнного буланіння нових державних форм, які дають великій і зменшенній Республіці Росії здоров'я, силу і нову болючість. Вироблення тих форм має бути перенесено на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначаємо 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх — 3 січня (января) 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів буде негайно видано закон.

У КИЇВІ, 7 лютого 1917 р.

Шлях друку: М. П. Горбовицера.

Преображенським собором єпископ Іоанн відправив урочисту службу, після якої казав дуже гарне слово. По тому промовляли до народу Ілля Шраг, я, Верзилів і ще хтось – не пам’ятаю. На закінчення відбувся парад війська чернігівського гарнізону, який довелося приймати мені. В чотирикутнім каре вишикувались: український батальйон, запасний полк, Воронежська дружина й ще якісь дрібніші частини, всі під синьо-жовтими прапорами. Кілька тисяч добре обмундированих, озброєних і гарно вимуштруваних вояків – тепер української армії – робили гарне враження. Свято закінчилось національним гімном “Ще не вмерла Україна”, виконаним військовим оркестром тричі під невгаваючі оклики “Слава!” многотисячної юрби”.⁵

Наступного дня Д.Дорошенко приймав офіційні поздоровлення з приводу проголошення Української республіки від різних товариств, об’єднань, від українських національних кіл і не тільки: “Це був момент, коли свою радість і вдоволення засвічила мені й депутація від дворянства з маршалком графом Мусінім-Пушкінін на чолі, незважаючи на те, що той самий Універсал Центральної Ради, який проголошував Українську Народну Республіку, скасовував право приватної земельної власності на поміщицьку землю ... Так, усі вірили, що молода Українська республіка захистить край від руїни і анархії”.⁶

На жаль, це свято, за визнанням Д.Дорошенка, стало останнім ясним днем під час його перебування в Чернігові. За ним настали сумні й тривожні будні.

І дійсно, вже в листопаді-грудні 1917 року в містах і селах Чернігівщини дуже неспокійно. Губернські газети друкують повідомлення з місць про погроми магазинів, винних, спиртових погребів та складів, незаконну вирубку лісів, захоплення селянами поміщицьких маєтків. Так, 3 листопада зранку в Ніжині почалися погроми та грабунки винних погребів. Грабували в основному солдати та переодягнені у військову форму мародери. Під гарячу руку потрапляли мануфактурні та бакалійні лавки. Ввечері в місті розпочалася пожежа, яка тривала до ранку. Під час перестрілки між регулярними військами та грабіжниками загинули мирні жителі.⁷

Кожного дня до губернського земського комітету надходять тривожні телеграми. З Новозибківського повіту сповіщають про самочинне вирубування лісів, про втручання у лісове господарство місцевого населення. Майже кожної ночі ведеться облога окремих заводів.

У Мглині панує повна анархія. Влада захоплена групою осіб, які проводять незаконні обшуки, міліцейське керівництво усунуте від влади, а повітовий комісар Дорохов заарештований.

У Глухівському повіті захопленні економії та інвентару у багатьох великих землевласників, у тому числі у Скоропадських в Кубарові.⁸

За спогадами Д.Дорошенка: “Спочатку по Чернігівщині запалали винокурні й горілчані склади, немов хтось подав до того гасло. Це скрізь робилося по одному трафарету. Збиралася купка людей й починала громити державний горілчаний склад. Розбивши браму і замки, громили кидалися до горілки ... погроми горілчаних складів кінчались незмінне одним і тим самим: загином десятків людей (в с.Чемер згоріло 40 душ), пожежею, від якої спалювалися часом і сусідні хати, а іноді ще й погромом крамниць, або сусідньої панської економії”.⁹

На думку губернського секретаря основними зачинщиками погромів були солдати, які поверталися з фронту “самовільно й демобілізовані, розагітовані й вкрай деморалізовані, вони несли з собою грабіжницькі гасла, що тоді умисне скрізь ширились більшовиками і які вкладалися в формулу: “грабуї награвоване” ... В кожному повітовому місті, а то й містечку засідав “Совет рабочих и солдатских депутатов”, котрий своєю проповіддю соціалізації й комунізації доливав масла в огонь”. Певну роль, на думку історика, відіграв і III Універсал Центральної Ради, що сповіщав скасування права власності на “землі поміщиків та інших нетрудових хазяйств” і “передачу їх трудовому народу без викупу...”¹⁰ І хоча незабаром самі “творці Універсалу”, побачивши, як на практиці виглядають їхні ідеї, видали “Пояснення” із застереженням проти “самовільних захватів землі й іншої власності, рубання лісів і такого іншого”, авторитет Центральної Ради падав.

Відповідно до циркуляра Генерального Секретаріату Чернігівська губерньська земська управа розіслала листи до всіх повітових земств з вимогою негайно провести опис інвентаря маєтків та встановити охорону навколо них. Волосним земським комітетам наказувалось забезпечити нормальне ведення господарства під своїм контролем. Розпочате вирубування лісів рекомендовано не припиняти, а встановити охорону дров, заготівлю яких для населення доручити продовольчим комітетам.

В таких умовах соціально-економічних негараздів, політичної та громадської напруги проходять на Чернігівщині вибори до Установчих зборів, спочатку до всеросійських, а потім до українських.

Ще всередині вересня 1917 року була створена Чернігівська окружна у справах про вибори до Установчих зборів комісія під головуванням Іллі Федоровича Хмелевцова. До складу комісії увійшли: Олексій Олександрович Бакуринський (секретар), Марія Андріївна Ганжа від міської управи, Михайло Михайлович Могилянський від окружного суду, Василь Іванович Курочкін та Микола Павлович Вінніков від губерньської земської управи. До комісії включались і представники від списків кандидатів. Так, відомий український архівіст, історик мистецтва Вадим Львович Модзалевський увійшов до комісії під час виборів до Українських установчих зборів.

Чернігівський виборчий округ співпадав з кордонами губернії. На місцях створювалися повітові по виборах до Установчих зборів комісії. Приблизна кількість виборців - 291 460 чоловік була розподілена між 1 016 виборчими дільницями.

Під першим номером 5 жовтня 1917 року комісія зареєструвала список від партії російських соціалістів-революціонерів, під останнім номером 15, 16 жовтня – список від групи позапартійних громадських діячів. Наприкінці жовтня 1917 року відбулося об'єднання партійних списків: російських (№ 1), українських (№ 10) та єврейських (№ 11) соціалістів-революціонерів; народних соціалістів та соціалістів-федералістів (№ 3) з єврейським національним виборчим комітетом (№ 4); партії народної свободи (№ 7) з групою позапартійних громадських діячів (№ 15).

У зв'язку з тим, що вчасно не вдалося надрукувати запрошення та бюлетені, проведення виборів по Чернігівському округу, яке спочатку призначалося на 12–14 листопада 1917 року, було перенесене на два тижні і призначене на 26–28 листопада.

Чернігівські газети закликали населення взяти участь у виборах, докладно друкували всі п'ятнадцять списків кандидатів, рекламні відозви деяких з них (в основному списків № 7 та № 15). Розглядаючи ці списки, ми знаходимо відомі на Чернігівщині імена. Так, у списку № 7 від партії народної свободи (кадетів) під четвертим номером значиться Олексій Свечин, голова губерньської земської управи, колишній член І Державної Думи, член ЦК партії кадетів, а у списку № 15 першим іде гласний Чернігівської міської думи Микола Савицький, за ним – Михайло Іскрицький, колишній губерньський комісар Тимчасового уряду на Чернігівщині, далі зазначене ім'я ще одного колишнього губерньського комісара – Олексія Бакуринського. В Чернігові з населенням 35 961 чоловік (дані на 1 січня 1916 р.) було утворено 10 (4 цивільних та 6 військових) виборчих дільниць, на які 26 листопада прийшли перші виборці. Але, як повідомляла газета “Черниговский край”, у місті спостерігалася небувала пасивність. На деяких дільницях за перші два дні виборів проголосувало 31 % виборців. Дорікалося і міській управі, яка погано організувала доставку запрошень виборцям, доручивши цю важливу справу учням.¹¹

28 листопада 1917 року в переповненій залі Чернігівської чоловічої гімназії під головуванням гласного міської думи Олександра Саца відбулися урочисті збори на честь початку роботи Установчих зборів у Петрограді. Міський голова Павло Соколов наголосив: “Сейчас в стране, раздираемой анархией внутри и разрухой на фронте, не время для торжеств, но бывают торжества с элементами протеста и борьбы”. Міський голова вітав всенародні, демократичним шляхом обрані Установчі збори. “Пусть оно (собрание – С.С.) станет на защиту воли народа”.¹²

Не забувайте товариші ще 12, 13 і 14 Новаля вибори до Установчих Зборів.

Товариші селяне, салдати і робітники.

Минув революційні сплати порети трудового народу—здумали знову зробити так, що не віддасть їм ніхто ніхто революційного прагнення гетьмана Користова здумали зашкати пет, що зробив народ під час революції.

Куржуківська знову намагається зобразити каляку в свої руки і поставити в Росії і на Україні нелегі дьві її поради, позитивні хочуть собі завдати паділі поставили в їхні руки.

Свердловський не постійно безпечний у Петрограді контр-революційна Куржуківська повела знову проти всього трудового народу — байдужість, робітничий і салдат.

Штаб Київський збільшений беруть резервних Ряду робітничий і селянській депутатах і не захтіє лишати Української Центральної Рада.

На неміж собі Штаб об'являють способом позарядок зоб'язув, синергій і екзотичнішого динько і неми здумали придумати неї жині революційні сила на Україні.

Дивидиш не про об'язки, синергій, екзотичнішого і зоб'язув, неможливо, поступати проти Центральної Ради і робітничий, салдат на землі.

Отримався без підляк, контр-революційний штаб Київський від-свободи округі лишити про він передала владу Центральної Раді, але шито каляка не здаран і поставити штаб цей узяв армію.

Товариші селяне, робітничий і салдати!

Іся пель у Київ і на інші Україні татар в руки Центральної Раді і Генерального Секретаріату. Кинешо шкати на Україні ГЕНЕРАЛ І НЕ МОЖЕ БУТИ, Центральної Раді і Генерального Секретаріату все революційно органі-влади на Україні визнають за шкати у шкати на Україні.

ТОВАРИШИ! Намагайтеся ці тієї силки одійсною под Української Центральної Раді, він звиняє вас позитивні зоб'язув до шкати. НЕ ЗМОЖЕМО СІАСТИ СВОЙ ПРАДІ СД ЗАГНЕСА. Неодовік вам тільки на борзенько контр-революційноеран, які постійно потрапляють одзу зоб'язув несе-девя на другу, позитивні на позроби він ми в братів наших ухиливсь забдан про боротьбу ЗА ЗЕМЛЮ І ВОЛЮ.

Борзенько Рада селянський, салдатський і робітничий депутатів.

Головний офіційний № 10-Український Соц.-Рад. і Селянський Стілець.

*Передвиборча листівка партії українських есерів. 1917 р.
Борзна, друкарня Г. Арлозорова*

В той самий день у Петрограді о пів на третю в залі Таврійського палацу зібралися 27 членів Установчих зборів. Відкрив неофіційну нараду найстарший за віком депутат, петроградський міський голова Шренбер. Ще майже 100 членів Установчих зборів через відсутність на руках посвідчень не мали можливості взяти участь у нараді, хоча і перебували в цей час у Петрограді.

В газетних повідомленнях відчуваються перші тривожні нотки — в Петрограді розпочалися арешти деяких членів Установчих зборів, лідерів кадетів та інших.

1 грудня 1917 року Чернігівська міська дума на своїх позачергових зборах ставить питання про вибори делегатів на з'їзд представників місцевого самоврядування (він мав відбутися в Москві для організації підтримки Установчих зборів) та про створення місцевого комітету захисту Установчих зборів.

Два дні потому у приміщенні Держбанку під головуванням Івана Антоненка відбулися перші збори місцевого комітету Ліги захисту Установчих зборів. Його мета – загальне керівництво заходами, спрямованими на підтримку Установчих зборів, проведення широкої агітації серед місцевого гарнізону та професійних спілок. До складу комітету Ліги обрано Антоненка, Свечина, Богданова, Квятковського, Лафатка, Єльчуківського, Владикіна, Шеремета, Шапошнікова.

Тільки наприкінці грудня 1917 року газети публікують остаточні результати виборів по Чернігівському виборчому округу. Всього по губернії голосувало 974 746 осіб. Найбільшу кількість голосів отримали українські есери (список № 10) – 484 156, за ними йшли більшовики (список № 9) – 271 174, далі російські есери (список № 1) – 105 565, партія народної свободи (список № 7) – 28 864, єврейський національний комітет (список № 4) – 28 308 та інші. У протоколі № 32 засідання виборчої комісії від 23 грудня 1917 року знаходимо такий запис: “Ввиду того, что Комиссией получены уже от всех уездов телеграфные сведения о результатах выборов во Всероссийское Учредительное Собрание постановлено: согласно инструкции сообщить их во Всевыборы и выдать удостоверения 12 уже несомненно прошедшим в Учредительное собрание кандидатам, а именно: семи списка № 10, одному списка № 1 и четвертым списка № 9”.¹³

*Микола Ілліч Шраг.
Фото 1950-х рр.*

Від українських соціалістів-революціонерів до Установчих зборів був обраний Микола

*Катерина Костянтинівна
Брешко-Брешковська.
Фото поч. ХХ ст.*

Шраг, син відомого громадського та політичного діяча Чернігівщини Іллі Шрага. Уродженець м. Чернігова, випускник чоловічої класичної гімназії, студент Московського університету, Микола Шраг після лютневої революції опиняється у Києві, де на першому Національному конгресі українців обирається членом Центральної Ради. В червні 1917 року у віці 23 роки він стає заступником голови Центральної Ради Михайла Грушевського.

Отримав довіру виборців і зазначений другим у списку № 10 Гаврило Одинець, селянин з с. Одинці Остерського повіту, колишній депутат Державної Думи, член Центральної Ради, голова Остерського повітового земельного комітету, член Селянської спілки.

Першою у списку № 1 значилася Катерина Брешко-Брешковська, “бабушка русской революции”, як її називали сучасники. Вона була однією із засновниць партії соціалістів-революціонерів, 50 років боролася за землю та волю, 22 з них провела в царських в’язницях та на засланні.

На жаль, не отримали депутатських посвідчень

зазначені у цьому списку відомі і популярні чернігівці. Другим у списку був Павло Савич, голова губернської організації партії соціалістів-революціонерів, в якій перебував з 1911 року. Саме його в серпні 1917 року за пропозицією Чернігівської ради робітничих і селянських депутатів, земельного комітету, інших громадських об'єднань було обрано заступником губернського комісара Чернігівщини Д.Дорошенка. Ще одна відома особа – Павло Соколов, лікар за фахом, член губернського комітету партії, на той час Чернігівський міський голова.

Павло Якович Соколов.
Фото поч. XX ст.

До партії есерів приєднався ще під час студентства. Двічі заарештовувався за революційну діяльність. Після відбуття заслання в Тамбовській губернії, виїхав за кордон. Повернувшись, працював лікарем у Чернігівському повіті, вів партійну роботу, за що знов був заарештований в 1906 році. Ховаючись від суду, знову поїхав за кордон, де жив до революції. Обраний доктором медицини Базельського і Флорентійського університетів.

Від більшовиків за списком № 9 з місцевих діячів до Установчих зборів пройшли керівники Семенівської партійної організації Федір Мотора та Андріан Риндич.

На жаль, у місцевій пресі немає відомостей про участь обраних від Чернігівщини депутатів у роботі Установчих зборів. Очевидно, перенесення виборів на більш пізній строк, повільність у підрахунку голосів, складне політичне та економічне становище призвели до того, що більшість депутатів не потрапила до Петрограда, а ті, які в цей час там перебували, не змогли вчасно отримати депутатських посвідчень. Так, в Чернігівському обласному архіві і досі зберігаються оригінали посвідчень на ім'я Катерини Брешко-Брешковської та Василя Костенецького, обраного від українських соціалістів-революціонерів. Ще один

новобраний депутат-більшовик А. Риндич, перебуваючи в цей час у Петрограді, бере активну участь у Жовтневому збройному повстанні та роботі II Всеросійського з'їзду Рад, є свідком сумного кінця Установчих зборів.

Всеросійським Установчим зборам не судилося справдити сподівання мільйонів людей про вирішення головних питань про державний устрій, землю, війну та мир. 5-7 січня 1918 року робота зборів була припинена рішенням партії більшовиків.

На Чернігівщині саме в ті дні – 7, 8, 9 січня – проходять вибори до українських Установчих зборів.

Ще 29 листопада 1917 року Центральна Рада ухвалила закон про вибори до Установчих зборів Української Народної Республіки. До 15 грудня 1917 року Чернігівська окружна виборча комісія зареєструвала 24 кандидатських списки, в їх основу були покладені виборчі списки, складені для виборів до всеросійських Установчих зборів.

Вкрай складне політичне становище не дозволило провести вибори, як того вимагав закон. Вже через кілька тижнів Чернігівщина була під владою більшовиків. А коли 9 березня 1918 року, після відступу більшовиків, члени окрвиборчкому зібралися на чергове засідання, то змушені були констатувати, що умови виборів до українських Установчих зборів “были настолько ненормальные, что о тайне голосования не может быть и речи”, а тому комісія висловилася “за невозможность признать выборы действительными и соответствующими воле населения”.¹⁴

Громада селянська, та селянське громадянство і селянське ціння!

Громада селянська і селянське громадянство і селянське ціння — це не тільки і не тільки селянська громада, це не тільки і не тільки селянське громадянство і селянське ціння, це не тільки і не тільки селянська громада, це не тільки і не тільки селянське громадянство і селянське ціння.

Селянська громада — це не тільки і не тільки селянська громада, це не тільки і не тільки селянське громадянство і селянське ціння, це не тільки і не тільки селянська громада, це не тільки і не тільки селянське громадянство і селянське ціння.

Громада селянська і селянське громадянство і селянське ціння — це не тільки і не тільки селянська громада, це не тільки і не тільки селянське громадянство і селянське ціння, це не тільки і не тільки селянська громада, це не тільки і не тільки селянське громадянство і селянське ціння.

Громада селянська і селянське громадянство і селянське ціння

Громада селянська і селянське громадянство і селянське ціння

	Г. Г. Г. Г.
Громада селянська	Г. Г. Г. Г.
	Г. Г. Г. Г.
	Г. Г. Г. Г.
Громада селянська	Г. Г. Г. Г.
	Г. Г. Г. Г.
	Г. Г. Г. Г.

Перемога у Чернігівському окрузі партії українських соціалістів-революціонерів на виборах до Установчих зборів не випадкова. Українським есерам всіляко сприяла діяльність Чернігівської губернської та повітових Рад селянських депутатів (губернську Раду очолював Тихон Осадчий). Ради проводили активну роботу по створенню на місцях селянських спілок – прихильників українських есерів. Показовим є лист молодого поета Василя Чумака з Ічні, датований 24 жовтня 1917 року: “Сим маю честь повідомити губерніяльний Комітет Селянської Спілки, що в м. Ічні зорганізувалася група молоді співчуваючої діяльності Селянської Спілки і ПУСР і, бажаючи допомогти справі агітації за списком № 10 на Чернігівщині, вона прохає губерніяльний комітет негайно надіслати їй листівки, брошури і взагалі агітаційну літературу, також матеріали для скорої підготовки агітаторів, для негайного розповсюдження її (літератури) як між населенням Ічні, так і окружних сіл. Літературу прохаю надіслати на адресу: м. Ічня Чумаку Василю Григоровичу”.¹⁵ Сам поет загинув у лабетах денікінської контррозвідки в Києві, не доживши півтора місяця до свого дев’ятнадцятиріччя, в листопаді 1919 року.

Сприяла популяризації партії українських есерів і газета її губернського комітету – “Народне слово”, яка виходила в Чернігові під редагуванням Василя Елланського (Блакитного), уродженця с.Козел (тепер смт. Михайло-Коцюбинське Чернігівського району). В травні–червні 1918 року ліве крило цієї партії утворило нову Українську партію соціалістів-революціонерів – “боротьбистів”. Блакитний став головою чернігівського комітету та редактором газети “Боротьба” – її центральною органу. Згодом, він – один із активних творців української радянської пролетарської літератури.

Крім виборів до Установчих зборів у січні 1918 року відбулося ще кілька важливих історичних подій, які безпосередньо вплинули на долі мешканців Чернігівщини. 9 січня Українська Центральна Рада прийняла Четвертий універсал, який став легальною основою для побудови суверенної української держави; 18 січня ухвалила земельний закон, проголосивши ліквідацію права приватної власності на землю, а двома днями раніше – 16 січня під станцією Крути Ніжинського повіту відбувся бій захисників Центральної Ради – слухачів юнацької військової школи та гімназистів з наступаючими з боку більшовицької Росії військами.

Об’єднані більшовицькі військові сили очолив уродженець м. Чернігова Володимир Антонов-Овсієнко. Виступали вони від імені радянського уряду України – Народного секретаріату (сформований у Харкові 17 грудня 1917 року рішенням з’їзду Рад Донецького та Криворізького басейнів) з метою встановлення радянської влади в Україні. Ці військові формування склалися з чотирьох “армійських груп” – під проводом Фторова, Берзіна, Кудинського та Муравйова. Найкоротшими шляхами до Києва були залізниці Гомель-Бахмач, Харків-Ворожба-Бахмач. З боку Гомеля через Крути просувалися загони Берзіна, Муравйова.

Про бій під Крутами – цю трагічну і водночас героїчну сторінку історії української революції опубліковано чимало досліджень та спогадів, іноді дуже суперечливих. Мабуть, не варто їх повторювати. А ось тогочасна місцева преса про цю подію писала дуже скупко. Так, на початку квітня 1918 року “Черниговская земская газета” передрукувала з “Нової Ради” віршований реквієм Людмили Черняхівської-Старицької “Пам’яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами”. “Черниговский край” обмежився сухим повідомленням: “Станция Круты 16 января занята большевистским отрядом. Украинцы отступили к Нежину”.¹⁶

“Черниговская земская газета” за 26 січня 1918 року сповіщає: “19 січня місто Чернігів зайняли більшовики”. Далі ні слова. Звідки і як вони прийшли?

Чернігів захопив без жодного пострілу загін “армії” Рейнгольда Берзіна, що розвивала наступ на Ніжин і Бровари. На чолі загону стояв начальник розвідки Михайло Порядін. Дещо про його перебування в Чернігові розповідає газета “Черниговский край”:

“Прибывший в Чернигов воинский отряд большевиков в составе пешей и конной частей 1 января в сопровождении оркестра военной музыки прошел улицами города. На Богоявленской улице (тепер вул. Шевченка – С.С.) у помещения совета рабочих и солдатских

депутатов отряд остановился. Из помещения совета было вынесено красное знамя в виде хоругви с надписью «Вся власть Советам рабочих и солдатских депутатов –с.-д. р.-п.», несколько плакатов и флагов и произнесены речи. Командир отряда обратился к солдатам и публике и, указывая на знамя с вышеприведенной надписью, сказал, что теперь предстоит серьезная задача – укрепить власть советов - к достижению которой в Чернигове он будет неотступно стремиться. С контрреволюционерами он будет бороться самыми решительными мерами - не словом, делом ... Строжайшим образом будут наказываться и грабежи, и насилия над жителями».¹⁷

Наступного дня за наказом Порядіна вихід газети «Черниговский край» був припинений. Влада в Чернігові перейшла до Ради робітничих та селянських депутатів на чолі з більшовичкою Софією Соколовською. Це про неї писав у своїх спогадах Д.Дорошенко: «... Соня Соколовська, яка стала на чолі чернігівського “совдепа”, рішуче виступила проти убивств і мордування, навіть оповідали, що вона врятувала щось коло сотні офіцерів, яких большевики знайшли в Чернігові і хотіли всіх вирізати. Чи так воно дійсно було, я не міг перевірити, але по тому враженню, яке робила на мене “товаришка Соня” можна справді припустити, що вона протівилась би всяким звірствам: вона робила враження культурної й добре вихованої панночки делікатної вдачі. Коли вона рятувала сотні неповинних людей от загину, то честь їй».¹⁸

Однак, вже після відступу з Чернігова більшовиків та ж газета «Черниговский край», яка відновила своє видання, публікує перелік більшовицьких діячів у місті за період з 21 січня по 16 лютого 1918 року, відмічаючи поодинокі вбивства, пограбування, насильства, знущання над місцевими жителями.

Декілька разів згадується і ім'я С. Соколовської. Так, 15 лютого в будинку міської думи під головуванням С. Соколовської відбулося засідання Ради робітничих та солдатських депутатів. Рада, як новий керівний орган, розглянула багато економічних, фінансових та побутових питань. Зокрема, про охорону міста, про відсутність у Чернігові грошових знаків, які “пішли” у село, про заборону розповсюдження спиртних напоїв, про створення комісій фабрично-заводських, санітарної, квартирної. По останньому питанню представник більшовицького загону заявив, що квартирна комісія необхідна для того, щоб переселяти бідноту з антигігієнічних окраїн до центру, змусивши багатіїв потіснитися. “Тогда, – заявив оратор, – население увидит, что существует советская власть и задаст перцу германцу или другому чёрту, под каким бы соусом он ни явился”.¹⁹ А з питання розповсюдження спиртних напоїв виконавчий комітет Ради видав постанову № 6, за якою поява в публічному місці у п'яному вигляді каралася трьома, а “розповсюдження пияцтва” – шістьма місяцями тюремного ув'язнення.

Але вирішити тоді ці питання, як і багато інших, новій владі не вдалося. Наступного дня – 16 лютого – більшовики залишили місто. Вони відійшли на північний захід, у бік Седнева під натиском наступаючих (згідно з Брест-Литовською угодою від 9 лютого 1918 р.) на Чернігів українських і німецьких військових загонів. Частина їх була роззброєна.

Цікава з огляду на перебування більшовиків на Чернігівщині публікація в «Черниговском крае» за 7 березня 1918 року: “Весь январь черниговские мирные жители находились под панической угрозой прихода большевиков. Город, настроенный безусловно антибольшевистски, ничего так и не боялся, как прихода большевиков ... Один из самых мирных городов России боялся нарушения его мира большевиками, но мир был нарушен до их прихода беспорядочной и бессмысленной стрельбой людей, своеобразно празднующих самое великое и радостное для них событие – продажу водки и ... когда пришли “страшные -престрашные” большевики мирное население, терроризированное самим именем большевиков, встретило их как избавителей. Граждане не оказали сопротивления и встретили “избавителей” радостно, чуть ли не с колокольным звоном.

Мирные жители вздохнули, но не надолго. В первые же дни новая власть заявила себя властью террористической и вновь черниговскому гражданину пришлось терпеть и втайне,

втихомолку, тщательно скрываясь, предавать проклятию избавителей. Нельзя сказать, что весть о занятии немцами Гомеля и о возможном движении немцев на Чернигов была встречена восторженно. Только бы ушли большевики – другой мысли не было. И город приготовился к радостной встрече немцев, выступивших из Гомеля”.²⁰

Але першим 17 лютого 1918 року до Чернігова вступив український Переволочинський полк. Думські гласні на своїй приватній нараді погодилися з призначенням командира полку Потапа Бондаренка начальником чернігівського військового гарнізону, полковника Русанова – начальником міліції, а його помічником члена окружного суду Очинського. Німці, які зайняли Гомель ще 1 березня, з’явилися в Чернігові через 10 днів.

Про збройні сутички між наступаючими німецькими і австро-угорськими загонами та більшовиками повідомлень майже немає. За твердженням Миколи Могилянського німці ніде не зустріли ніякої відсічі, для мирної окупації величезної території їм знадобилося всього тільки 350-400 тисяч чоловік.

Анархія, грабунки, насильства, вбивства – ось головні теми березневих повідомлень. Так, у Глухівському повіті група жителів с. Студенка систематично грабувала та розоряла населення. У Глухові вбиті повітовий комісар Володимир Амосов, його зять Брусилів, судовий слідчий В.Дорошенко, мировий суддя Александрович. 13 березня на перегоні Крути-Бахмач відбувся великий бій між загонами німців та чехословаків. Німці у складі двох батальйонів спочатку відступили від Крут у київському напрямку, але через деякий час повернулися. Чехословаки, які зазнали поразки, розсіялися. Від вогню постраждало багато навколишніх сіл. В той самий час в Сосницькому повіті – у Вишеньках, Риботині, Охрамівичах перебувають більшовики. У Кролевецькому повіті – в Коропі розмістився штаб Муравйова і гарнізон у п’ятсот чоловік. Оголошена примусова мобілізація. Місцеві жителі тікають хто куди, бо за невиконання наказів більшовики карають. В Новгород-Сіверському повіті влада теж більшовицька. Відносно спокійно в Чернігівському, Ніжинському та Борзнянському повітах. За повідомленням з Городні біля села Полівка Новокиївського повіту озброєною бандою після насильства вбиті відомий на Чернігівщині педагог Степан Дмитрович Ренчинський, колишній директор Чернігівського реального училища, після відставки – гласний, декілька років голова Городнянського повітового земства та його дружина. За словами Михайла Могилянського Ренчинський – типовий гуманіст-шестидесятник, людина освічена, широких поглядів та демократичних переконань. А ось уривок зі спогадів Миколи Могилянського: “В Черниговском уезде (с. Рогощі – С.С.) была зверски убита целая семья помещиков Комаровских из 12 человек. Когда тяжело раненые недобитые несчастные умоляли дать воды, убийцы отвечали: “Подохнешь и так!”... В семи верстах от Чернигова убиты были мои родственники, отец и сын Дзвонкевичи. Моему двоюродному деду, старику, было 93 года, а его сыну – за 60 лет, причём этот последний более 30 лет своими руками обрабатывал свою землю, пахал, косил, вставал с восходом солнца – словом целиком жил обычной жизнью заправского крестьянина”.²¹ На початку квітня в с. Ваганичах Городнянського повіту від кулі невідомого злочинця загинув Микола Євреїнов, відомий земський лікар, член губернського земського зібрання, громадський та культурний діяч Чернігівщини.

Чернігівська губернська влада намагається протистояти анархії.

Новообраний губернський комісар Ілля Шраг (обіймав цю посаду тимчасово з 21 лютого через відсутність в губернії законної влади, бо губернський комісар Д.Дорошенко поїхав з Чернігова ще наприкінці грудня 1917 року) і губернський комендант Бондаренко звертаються до населення губернії з попередженням, що за невиконання наказів влади, державну зраду, грабунки, насильства, вбивства, збройний опір, приховування зброї винуватці будуть покарані за законами воєнного часу.

17 березня 1918 року на підставі розпорядження адміністративно-політичного департаменту міністерства внутрішніх справ УНР та наказу міністра внутрішніх справ від 15 березня Чернігівську губернію очолив комісар Гнат Стаднюк. В ті ж дні комендантом Чернігова стає корнет Сергій Коношевич. Невдовзі за наказом міністерства внутрішніх справ

П. Савича згідно з його проханням увільнено від обов'язків помічника комісара і на цю посаду 23 березня призначено товариша голови губернської Ради селянських депутатів і губернської української Ради Івана Коновала. Другим помічником залишився Роман Ганжа.

У зв'язку з дуже неспокійним становищем в губернському центрі 19 березня міський комендант видає наказ про заборону мітингів, розважальних вечорів, зборів, вивезення для продажу за межі міста їстівних припасів, переховування зброї, предметів військового призначення.

Загрозлива ситуація склалася в Чернігові навколо так званої казарменої дільниці. Тут об'єдналися солдати, які поверталися з фронту перейняті ідеями більшовизму. Створивши загін "вільного козацтва", до якого пристали залишки саморозформованого 1-го Переволочинського полку, вони почали встановлювати зв'язки з селянами сусідніх сіл, передавати туди зброю, готувати повстання проти Центральної Ради.

З газетних публікацій дізнаємося, що ліквідація заколотників відбулася в ніч на 24 березня. Тоді були розбросані всі вільні козаки, деякі з них заарештовані. Тієї ж ночі за розпорядженням української влади в місті були заарештовані Софія та Олексій Соколовські, Степан Туровський, Віра Коцюбинська та інші. Наступного дня заарештованих звільнили.

З огляду на тривожну ситуацію 27 та 28 березня в Чернігів з Києва прибули частини 3-го піхотного імені Богуна полку, який складався з колишніх українських військовополонених в Німеччині. Це був полк синьожупанників. Офіцери і солдати одягнуті в однакову форму: шаровари темно-синього сукна, така сама "чумарка" (жупан), сорочка коричневого кольору з синім передом та сіра шапка з довгим синім шликом, на шапці збоку – жовто-синя кокарда. Офіцери відрізнялися від солдатів зірками на комірці. Цей військовий одяг був зроблений та виданий військовополоненим українцям ще в 1915 році "Союзом визволення України" під час створення перших українських частин. Але ці частини залишалися в таборах і були звільнені після укладання мирної угоди з Німеччиною. Розмістилися синьожупанники в Чернігівському єпархіальному будинку і прийняли на себе функції думського загону охорони міста. Через місяць, 26–27 квітня за наказом німців полк синьожупанників разом з усією дивізією було розформовано.

До речі, тоді, наприкінці березня, разом із синьожупанниками в Чернігів прибув загін німців (50 чоловік). Невдовзі окупаційні війська створили на Чернігівщині 9 комендантських округів, де розмістилися частини 26-го та 41-го німецьких резервних корпусів:

1. Чернігівський – включав Чернігівський, Остерський, Козелецький повіти;
2. Ніжинський – Ніжинський, Борзнянський повіти;
3. Городнянський – Городнянський;
4. Сосницький – Сосницький;
5. Новозибківський – охоплював частину Суразького повіту, частину Новозибківського;
6. Стародубський – Стародубський повіт, частина Новозибківського;
7. Новгород-Сіверський – правобережжя Новгород-Сіверського та Кролевецького повітів;
8. Кролевецький – частина Кролевецького повіту, Глухівський та Путивльський повіти північніше р.Сейма;
9. Конотопський – Конотопський повіт та частина Путивльського повіту.

З приходом німців в Україну влада Центральної Ради підтримувалась їхніми багнетами. Популярність Ради дедалі падала, хоча найбільшні селяни ще не втратили сподівання отримати землю.

В Чернігові 24–25 березня 1918 року під головуванням Ю.Зебницького відбувся повітовий селянський з'їзд. Майже 200 його делегатів підтримали закон Центральної Ради про повну соціалізацію землі. Делегати схвалили Четвертий універсал і Центральну Раду, яка його проголосила. З метою втілення закону в життя в Чернігівському повіті був проведений опис маєтків площею понад 50 десятин землі. Весь земельний фонд повітова земельна управа

планувала розподілити між волостями, які, в свою чергу, повинні були розподілити його між селами, а сільські комітети між тими, хто потребував землі.

Разом з тим, селяни, виявляли повну байдужість до весняно-польових робіт. Людей турбувала активна діяльність революційних комітетів, які майже повсюдно піднімали питання про реквізицію надлишків у найбільш заможних селян. А таких в Україні, на думку Миколи Могилянського, було чимало. Всі вони “были поголовно против опасных затей социализации, так же, как и против земельных комитетов, но, боясь мести, молчали и не возражали против сознаваемого озорства и безобразий: раздела скота, хлеба, помещичьих экономий”.²² Побойючись наслідків соціалізації землі і пов’язаного з цим голоду, заможні селяни не поспішали вивозити залишки хліба на базар.

В губернії відчувалася нестача хліба. В Чернігові 1 квітня ввели нові хлібні картки (в обмін на старі) терміном на 4 місяці. На початку квітня губернський земський комітет звернувся до українського уряду з проханням надати Чернігівській губернії 120 вагонів ярого насіння. Доставити насіння планувалося за допомогою Центрального союзу кооперативів, якому губком перерахував 3 мільйони карбованців. Але вирішити це питання не вдалося. Політична ситуація в Україні внаслідок короткого перебування при владі більшовиків відчутно змінилась. Провінційна адміністрація втратила зв’язок із Києвом.

Присутність окупаційних військ в Україні заохочувала великих землевласників домагатися повернення маєтків, які вони втратили за законом про соціалізацію землі. Їх підтримували заможні і середні селяни. Саме з цих соціальних верств до Києва почали прибувати сотні делегацій з усієї України, вимагаючи від Центральної Ради повернення права приватної власності на землю. Зі свого боку Рада заявила, що, як віддала вона землю робочому люду, так на тому і стоятиме, закони, видані на користь робітників також залишатимуться в силі.

Всіляко підтримувалися Центральною Радою й ідеї національного відродження, українізації, культурного розвитку населення. Українською мовою друкувало книги Українське видавниче товариство “Сіверянська думка”, остаточно сформоване в Чернігові наприкінці грудня 1917 року. Його засновниками стали Володимир Базилевич, Юрій Виноградський, Дмитро Дорошенко, Вадим Модзалевський, Ілля Шраг, Іван Хмелевцов. Перші його видання – “Бій з половцями” і “Плач Ярославни” в перекладі Т. Шевченка та “Загальні риси українського мистецтва” В. Модзалевського. Періодично відбуваються засідання комітету з охорони пам’яток мистецтва та старовини. Його голова – В. Модзалевський заради розвитку місцевих музеїв обстоював право залишати археологічні знахідки в Чернігові, а не відправляти їх до Києва, як того вимагав урядовий циркуляр. А музеїв у цей час у Чернігові нараховується три – З’єднаний історичний музей міський та архівної комісії, Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського та церковний музей – Єпархіальне древлєсховище.

Але на думку окупаційної влади український уряд був не в змозі навести у країні необхідний порядок, а з українізації практично нічого не виходило. За словами Миколи Могилянського населення прагнуло до російської школи, а будь-який, українець, який ставав на службу, хоча б охоронцем на залізницю, прагнув говорити та читати російською. Самі німці, які на словах підтримували українізацію, об’яви свої друкували російською мовою і, якщо вивчали мову, то вивчали російську, а не українську.²³

Конфлікт між Центральною Радою і її урядом, з одного боку, та німецько-австро-угорськими окупаційними військами і великими та середніми землевласниками, з іншого, призвів до повалення Української Народної Республіки. Переворот відбувся 29 квітня 1918 року на з’їзді земельних власників України в Києві, який проголосив генерала Павла Скоропадського гетьманом України. Центральна Рада, з огляду на присутність німецьких військ, цьому дійству не протистояла.²⁴

* Усі дати до 1 березня 1918 року даються за старим стилем.

- ¹ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 89.
- ² Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ап 854.
- ³ Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 145. – Оп. 2. – Од.зб. 863. – Арк. 16.
- ⁴ Там само. – Од.зб. 854. – Арк. 13.
- ⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918) // Український історичний журнал (далі УІЖ). – 1993. – № 1. – С. 131-132.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Чернігівський край (далі ЧК). – 1917. – № 29. – С. 4.
- ⁸ ЧК. – 1917. – № 35. – С. 4.
- ⁹ УІЖ. – 1993. – № 2-3. – С. 105.
- ¹⁰ Там само. – С. 108.
- ¹¹ ЧК. – 1917. – № 41. – С. 3.
- ¹² ЧК. – 1917. – № 42. – С. 1.
- ¹³ ДАЧО. – Ф.Р. 4154. – Оп.1. – Од.зб. 4. – Арк. 58.
- ¹⁴ Там само. – Од.зб. 5. – Арк. 63.
- ¹⁵ Там само. – Ф.Р. 4180. – Оп. 1.– Од.зб. 1. – Арк. 107.
- ¹⁶ ЧК. – 1918. – № 13. – С. 5.
- ¹⁷ ЧК. – 1918. – № 17. – С. 3.
- ¹⁸ УІЖ. – 1993. – № 2-3. – С. 108.
- ¹⁹ ЧК. – 1918. – № 19. – С. 3-4.
- ²⁰ ЧК. – 1918. – № 45.– С. 3.
- ²¹ Могилянський Н.М. Трагедія України // Революція на Україні по мемуарам белых. – К., 1990. – С. 120-121.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – С. 122.
- ²⁴ Див.: Сергеева С.М. Чернігівщина часів Української держави (квітень-грудень 1918 р.) (за матеріалами місцевої преси) // Скарбниця української культури: Зб. наукових праць. – Вип. 2. – Чернігів, 2002. – С. 113-121.

“Тягне до участі у громадських справах...”

Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького

(Передмова, примітки та впорядкування тексту)

Т.П. Демченко та В.І. Онищенко)

Ми вже писали, що листи, які зберігаються в особистому фонді І. Шрага (Чернігівський історичний музей), – невичерпне джерело інформації про громадсько-політичне та культурне життя України кінця XIX – початку XX століть¹. Не менший інтерес викликають і листи самого Шрага. Вони розкидані по архівозбірнях Києва, мабуть, й інших міст. Разом весь цей масив складає справжній скарб. З кожним роком його наукова цінність стрімко зростає, і ми щиро сподіваємося, що коли прийде час для друку, то поява книжки стане такою ж небуденною подією у житті української культури, як нещодавно завершене оприлюднення листів до М. Коцюбинського. А поки що доводиться друкувати вибрані листи.

Вісім листів Іллі Людвиговича до Петра Януарійовича Стебницького відкривають не просто ще одну сторінку громадської діяльності чернігівського адвоката, а й цікаву грань його вдачі. Її можна охарактеризувати як прагнення до більш активної участі у політичному житті країни, певною мірою невдоволення своїм чернігівським побутуванням. Із листів ясно постає, що саме в період революційного піднесення І. Шраг особливо тяготився своїм становищем провінційного адвоката. Отже, йому були притаманні певні амбіції, мабуть, він гостро відчував, що здатен на більше. Але такі настрої проривалися лише зрідка, і Шраг вмів дати їм раду. Відчувається, що тільки близькій по духу людині міг звірити він свої почуття.

Все це вимагає принаймні стислої довідки про постать Петра Стебницького. Йому не зовсім “пощастило” у сучасній історіографії. Не рахуючи збірки спогадів і нарисів, що з’явилися по смерті Стебницького², маємо тільки одну стислу біографію цієї, безумовно, знакової постаті українського національно-визвольного руху³.

Народився Петро Януарійович у 1862 р. на Київщині у родині священика. Закінчивши у 1888 р. фізико-математичний факультет Київського університету, працював на державних посадах у Петербурзі⁴. Водночас був активним учасником столичної української громади, досить швидко став одним із її керівників. Є. Чикаленко, вважаючи його одним “з найвидатніших і найвідданіших українських діячів”, залишив цікаву характеристику Стебницького: “Маленький на зріст, з лисою головою, він був надзвичайно мовчазливою людиною, але певне за таких і приказка народня повстала, що “хто мовчить, той двох навчить”, а Стебницький навчав сотні людей. З того часу, як він вступив у Петербурзьку Громаду, він став її керівником, невибраним головою і був ним до кінця існування тої громади...”⁵. Високу оцінку одержала його діяльність і в працях сучасних істориків української діаспори. Його називають “героєм чорної роботи, на якого в усіх обставинах можна було покладатися”⁶. Власне, із листів І. Шрага можна зробити висновок, що Петро Януарійович, як і його адресант, не соромився ніякої роботи, не уникав найобтяжливіших обов’язків. Це, мабуть, їх поєднувало і зближувало.

Як і для Іллі Людвиговича, для П. Стебницького зоряна година або, з огляду на його скромність, краще сказати – пора жнив, настала у революцію. Вона застала його у Петрограді. Наприкінці березня 1917 р. він увійшов до складу виконавчого комітету Української Національної Ради, згодом виконував обов’язки секретаря⁷. Все, що робилося ним або під його керівництвом, досить повно відображено на сторінках фундаментальних збірників документів про діяльність Української Центральної Ради, що побачили світ останнім часом⁸. Особливої відзнаки заслуговує багатогранна і плідна робота Стебницького на посаді представника Генерального Секретаріату при Тимчасовому уряді Росії, яка продовжувалася з середини липня 1917 р. і до повалення уряду⁹. У червні 1918 р. він приїхав до Києва, а вже наступного місяця отримав призначення до Державного суду. Він також був деякий час

заступником керівника Української делегації на мирних переговорах з РСФРР. З 24 жовтня по 14 листопада цього ж року Стебницький виконував обов'язки міністра народної освіти гетьманського уряду. В УНР доби Директорії отримав призначення на посаду "Надвищого" судді. Численні державні обов'язки не завадили його активній участі в українському культурно-громадському житті. Так, з осені 1918 р. П. Стебницький очолив товариство "Просвіта" у Києві¹⁰. За радянської влади він працював у Академії наук, певний час очолював Комісію по створенню Біографічного Словника¹¹. На щастя, українському діячеві не довелося зазнати мук репресій, хоча помер він 1923 р. у холоді, голоді, але такою була доля багатьох колишніх... Його найближчі друзі й однодумці влаштували траурне засідання, яке, за свідченням С. Єфремова, пройшло "здається, добре, сердечно, інтимно. Було аж 5 доповідей. Я думав, що публіки буде не багато, – набилася повна зала молоді, звичайних наших слухачів"¹². Згодом, звичайно, опальний академік мав неприємності через свою статтю про небіжчика, але не змінив своєї думки про цю людину. "Стебницький жив 63 роки, працював для України десятки років і, очевидно, це – головне в його прекрасному житті..."¹³, – записав він наприкінці 1928 р., у п'яту річницю по смерті діяча.

Варто відзначити, що П.Стебницький служив українській справі й своїм пером талановитого публіциста. Зокрема, він, підготувавши реферат про цензурні утиски, відіграв значну роль у підготовці пам'ятної записки Російської Академії наук "Об отмене стеснений малорусского печатного слова"¹⁴. Оскільки І. Шраг теж брав безпосередню участь у цих заходах, то можна припустити, що саме у 1904 р. вони близько зішлись. Цьому сприяла, на нашу думку, і політико-партійна єдність: П. Стебницький, як і І. Шраг, був членом демократично-радикальної партії, потім ТУП, а в роки революції приєднався до соціалістів-федералістів. Проте добре помітна щирість у їхніх відносинах визначалася, ймовірно, не партійними поглядами, а взаємною довірою і симпатією.

Листи І. Шрага публікуються згідно з оригіналами, що зберігаються у фондах Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Жодних правок до авторського тексту не вносилося. Скорочення розкриті у квадратних дужках.

№ 1

25 травня 1900 р. Чернігів

Високоповажний і вельми шановний Петро Януарьевич!

Посилаю листа д. Грінченка¹⁵, в якому він відповідає на Ваши запитання і висловлює свої побажання.

З Шликевича¹⁶, і на мою думку, буде вельми добрий голова Товариства – він чоловік розумний, енергичний, освічений. А все ж шкода Федоровського¹⁷! Тепер він, здається, знов віддався гомеопатії¹⁸, і буде ширити її в спілці з Іоанном Кронштадтським¹⁹ і з Вас. Комаровим²⁰ (особлива кебета у генерала підбирати компанію?) а шкода, що ту незвичайну енергію, яку він безперечно має, він уживатиме не на укр[аїнську] справу; мабуть дуже вже гостро до нього віднеслися. Тепер на Вас надія, бо певно Вам доведеться бути і головою, і секретарем. Цілком згоджуюсь з Вами, що коли Вам не можливо правити обов'язки секретаря, то на цю посаду здатний, і вельми здатний, д. Грінченко, але, як Ви бачите, на нього рахувати не можна.

Дуже я радий, що мав нагоду познайомитися з д. Осинським²¹ – гарна людина; тепер він у Києві, у лагері, мабуть до осені не доведеться його побачити. Я дав йому листи до де кого з киян.

Прийміть, вельми шанований Петро Януарьевич, мою щирю подяку за честь, яку Ви мені виявили телеграмою 4 березня²², я тоді ж послав телеграмою, мою подяку д. Катериничу²³ і просив його передати сю подяку усім, хто підписав телеграму. Ще раз щиро дякую.

З щирим поважанням сердешно Вас шануючий І. Шраг.

III, 53091

18 січня 1905 Чернігів

Вельмишановний Петро Януарьевичу!

Сердешно вітаю Вас з новим роком – дякую, що згадали мене: був вельми радий одержати Вашого листа.-

Мав їхати до Петб.²⁴ разом з іншими, але обставини тепер цілком не сприяють, і хто його зна – коли вони змінюються. Головна річ у тому, що тепер невідомо, до кого звертатися: Святополк²⁵, кажуть, уходить, яку вагу матиме Вите²⁶ – невідомо; що взагалі буде з “Указом”, мабуть, ніхто не знає. Не відмовте повідомити, коли, на Вашу думку, можна буде їхати до Петб.

Думка, щоб селяни просили про дозвіл Євангелія, дуже добра, але в сій справі не можна покладати на Кулішиху²⁷ жодної надії: вона до таких справ не здатна; радив би Вам звернути ся до Чикаленка²⁸ й Леонтовича²⁹, коли Ви до них ще не звертали ся. Вдайтеся ще до д. Лободовського³⁰ (Михайло – Харків, Сумська, д. 60), він має докладну “записку” про Біблію і надсилав мені її, прохав, щоб я й подав її, від себе, до губ[ернських] Земськ[их] Зборів, але я мусив зрестися і повернути “записку” через те, що не міг підписати такої записки, яка починається з того, що “небом возложено на земство...”, лає штундистів³¹ і атеїстів і т. ін. Але, саме це, що стало мені на перешкоді, цілком відповідало б поглядам Синода³² (про те, хто його знає – які він погляди має, коли дозволяє собі так нахабно брехати про “врагов”), принаймні Лободовський говорить його мовою. Нехай д. Лободовський надсилає свою записку, просто від себе, до Синоду.

Може і мені доведеться щось зробити в сій справі – добути селянські прохання: я сподіваюся, що можливо буде дістати їх в 2-х селах.

Надішліть мені ту часопись, в якій буде надрукована замітка.

Не знаю, чому, “Наши дни” не надрукували моєї замітки, яку я послав до редакції ще 26 грудня з поводу того, [що] в статті, про ювілей Левицького³³ автор сказав, що переклад Біблії ще не виданий, я писав, що автор помиляється³⁴, і коротенько розповів, як стоїть справа, подав відомости і про відносини до нього Академії і Синоду. Була така думка, що можуть звернути увагу, звичайно не “начальство”, бо “Наши дни” часопись розповсюджена вельми.

На ювілей Мордовця³⁵ готуємо адресу, яку я надішлю до вас.

Щирим серцем бажаю усього найкращого. Бувайте здорові, вельми буду радий Вас побачити, коли доведеться бути у Петербурзі. З Чернигова послано привітане до финск[ого] Союму українською мовою³⁶, а перекладено на французьку: підписів 39. Буде послана і російська адреса. З Київа нам мають засилати.

Щиро поважаючий, Ваш І. Шраг.

III, 53093

8 жовтня 1905 Чернігів

Дорогий Петро Януарьевичу!

Був вельми радий, що дістав Вашого листа.

Агітації³⁷ вже почалися, наших виборщиків обмаль, і тому треба користуватися усіма, які тільки можуть взяти участь у виборах. У Полтавщині українці виступають окремо, як партія (демокр[атична] укр[аїнська])³⁸, у нас се не можливо – українців бракує, і тому треба йти спільними шляхами з опозиційними партіями; властиво кажучи, гостро визначених партій у нас, поки що, нема – більш менш з’єднуються на програмі московського з’їзду³⁹, кажу про ліберальну частину; консерватори і ретрогради відносяться до нас вороже, але, поки що одверто ще не виступають. Проте мене уже агітують; між іншого кажуть, що коли мене

обрати до Думи, то я буду дбати тільки про Україну, а до усього іншого мені буде байдуже.

“Земсь[кою] партією” з’організовано вже губ[ернський] виборчий комітет, до якого належу і я, тепер організуються повітови і мійські комитети.

Тепер (*нерозбірливе слово*) невідомо, чи оберуть мене, хоч де-які шанси єсть, але я ще страшенно вагаюсь. Коли йти до Думи, то доведеться майже зовсім залишити практику, а се дуже погано відіб’ється на мені й на родині: гонорару члена Думи не вистачить на всі потреби. На мою думку, Дума не довгий час існуватиме, і окрім того я такої гадки, що вступати до Думи для “органічної праці” не можливо, туди треба вступити тільки для боротьби з сучас[ним] станом, для того, щоб домогтися радикальної зміни сіюго стану. Не знаю, як і бути – чи становити свою кандидатуру чи ні; стан вельми важкий.

Наши люде на виборах доконче потрібни, у кождому разі.

Я вже висловлював свої думки з поводу Віте⁴⁰ у листах до Русової⁴¹; я, властиво, проти нової “депутації”, але нагадати Віте доконче треба, і петербурзці добре зроблять, коли звернуться до ніого і нагадають ту обіцянку, яку він дав депутації⁴².

На превеликий жаль, не міг бути у Москві, у вересні, саме перед моск[овським] з’їздом мусив бути на обл[асному] у Харкові (демокр[атична] конституція)⁴³, до якого були запрошені і укр[аїнські] демократи. Там на чолі було поставлено питане про автономію, і розв’язано було добре. Трохи не просто з Харкова треба було їхати до Москви, а мені бракувало часу, професія така, що не завжди можна бути вільним; от і зараз треба було б бути 9-го у Полтаві, 15-го – у Москві, а замість того прийдеться їхати до Козельця, де у мене 10-го “защита”, а далі бути у Окр[ужному] суді у Чернигові і у Палаті у Києві у різних судових справах. Тягне до участі у громадських справах, а на перешкоді – стоять судови, яких покинути не можна, бо треба їсти...

Ще не знаю, коли буде земськ[ий] з’їзд; уживу всіх заходів, щоб взяти у ніому часть.

Щиро Вас поважающий Ваш І. Шраг.

III, 53094

№ 4

Чернигів 7 травня [1]916

Щироповажаний та дорогий Петро Януарьевич.

Вибачайте, що досі не одповідав на Вашого листа – не знав Вашої адреси.

Збираю матеріали для “споминів” про Русова⁴⁴, і сподіваюся на протязі сіюго місяця скласти їх і подати Володимирі Павловичу⁴⁵. В минулому місяці не мав вільного часу і може ще не запізнюся?

Вітаю Вас сердечно, Ваш щирий І. Шраг

III, 53095

№ 5

Чернигів 17 липня [1]916

Вельмишановний та дорогий Петро Януарьевич.

Сіюгодні одсилаю до Володимира Павловича свої спомини про О.О.Русова: не знаю, чи мають вони цікавість? Не мав часу добре їх обробити, і тому маю надію, що Володимир Павлович не одмовить їх виправити, про що іого прохаю. Якщо і Ви їх розглядатимете, то з тим самим проханням звертаюся і до Вас.

Коли сподівається видати “Збірник”?⁴⁶ Як стоїть з тим справа? Чи багато вже єсть матеріалів?

Щирим серцем бажаю всіюго доброго, сердечно Вас вітаю Ваш щирий І. Шраг

III, 53096

№ 6

Чернігів 7 серпня [1]916 р.

Дорогий та щиро поважаний Петро Януарьевич.

Давно вже був у Києві; останнього разу був там 12 червня; ніхто нічого не пише, і не знаю, хто з наших знайомих залишається в Києві, а хто куди-сь поїхав.

В серпні маю поїхати до Києва на засідання Ради прис[яжних] адвокатів, та напевно ще не знаю чи доведеться поїхати.

Трудно дати цілком певну відповідь на запитання Ваше⁴⁷ про Хижнякова⁴⁸; він завжди досить байдуже ставився до укр[аїнської] справи, хоча і ніколи не ставав проти неї вороже; він навіть підтримував на земських зборах мій доклад про нар[одну] мову по школах і взагалі виявляв іноді своє “українофільство”, любить дуже нар[одну] пісню, народну поезію, але українська справа для нього річ другорядна; він типовий російський ліберал –общерос⁴⁹.

Не знаю, що зробить Володимир Павлович з моїми споминами про Русова; Ви, спасибі Вам, мене заспокоюєте, але мені “спомини” щось не до вподоби і якось погано вони складені.

Чому се “Укр[аїнская] Жизнь”⁵⁰ не виходить? Час би вже видати книжку.

Бувайте ж здорові, дорогий Петро Януарьевичу; цілую Вас братерськи.

Ваш щирий І. Шраг

III, 53097

№ 7

Чернігів 17 серпня [1]916

Дорогий та щиро поважаний Петро Януарьевич.

Рекомендую Вам свою дочку Олену Чудновську⁵¹; вона вельми бажає з Вами познайомитися. Запоможіть їй, будь ласка, придбати собі знайомих поміж петерб[урзьких] українців, щоб вона в загалі мала змогу бути в ПТБі⁵² поміж своїх людей.

Вона мешкає в Оранієнбаумі, але має честь приїздити до ПТБ.

Мені було дуже приємно познайомитися з д. Киселевським⁵³, який був у мене: перекажіть йому, будь ласка, щоб він надіслав мені кілька примірників Статуту “Благотв[орительного] Общества” та один чи два примірники “Отчету”, а також список членів Товарищества (черниговських) з визначенням, за які роки вони не зробили членських внесків.

Од Володимира Павловича⁵⁴ не маю ніяких відомостей. Сердечно бажаю Вам всього найкращого; дуже бажав Вас побачити; чи не будете в осені в Києві.

Ваш щирий І. Шраг

III, 53698

№ 8

Чернігів 14 грудня [1]916

Дорогий Петро Януарієвич.

Мій лист до Вас вельми запізнився: моя донька мешкає в Оранієнбаумі, і не часто буває в Петербурзі; буде вона знов у Вас мабуть вже в новому 1917 році, бо незабаром має приїхати до нас, на Різдвяні Свята, і мабуть не встигне вже побути у Вас. Вона писала і висловлювала свій жаль, що не застала Вас.

Кисиліов⁵⁵ вже звернувся в Чернигові до д. Приходька⁵⁶, людини молоді, енергійної та працюючої; він з’організував в черниг[івському] відділі Т[овариств]ва “Общества оказания помощи населению Юга России”⁵⁷ чудовий укр[аїнський] хор, який дає концерти,

що приваблюють силу публіки. Приходько дуже добре виконує доручення Благод[ійного] Т[оварист]ва: кращого виконавця не треба.

Володимира Павловича бачив в Києві в падолисті⁵⁸, він казав, що готує до видання “Збірник Русова”; видання затягнулося через те, що Софія Фед[орівна] обіцяла подати статтю про перебування Ол[ександра] Ол[ександровича]⁵⁹ на хуторі, та ту статтю не встигла ще виготовити. Висловлював надію, що “Збірник” має вийти з початку [1]917 р.

Повертаючись з Києва в падолисті, застудився і занедужав; більше як два тижні не міг виходити з хати; тепер вже видужав.

Бувайте здорові, дорогий Петро Януарієвичу, щирим серцем бажаю Вам всього найкращого, з сердечною повагою Ваш І. Шраг.

III, 53099

¹ Демченко Т.П., Онищенко В.І. Епістолярій фонду І.Шрага у Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського як історичне джерело // Скарбниця української культури: Збірн. наук. праць. – Вип. 2. – Чернігів, 2002. – С. 115.

² П.Я.Стебницький. 1862 – 1923. Збірка. – К.: “Слово”, 1926.

³ Верстюк В.,Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.164-165.

⁴ Там само. – С. 164.

⁵ Чикаленко Є. Спогади (1861 – 1907). – Нью-Йорк, 1955. – С. 239.

⁶ Прицак О. Роля О.Лотоцького в заходах для уневажнення Указу заборони українського слова з 1876 р. // Лицар праці й обов’язку. – Торонто–Нью-Йорк, 1983. – С. 114. До речі, хоча даний збірник і присвячений О.Лотоцькому, але визначення “лицар праці і обов’язку” повністю підходить і до П.Стебницького. Цікаво, що С.Єфремов свої спогади про нього теж назвав “Лицар нездоланий”.

⁷ Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003. – С. 54, 70.

⁸ Див.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У двох томах. – К., 1996, 1997. – Т. 1-2; Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін. – К., 2003.

⁹ Верстюк В.,Осташко Т. Назв. праця. – С. 164.

¹⁰ П.Я.Стебницький. 1862 – 1923. Збірка. – С. 120.

¹¹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія Наук (Нарис історії). – К., 1993. – С. 191.

¹² Єфремов С. Щоденники. 1923 – 1929. – К., 1997. – С. 113.

¹³ Там само. – С. 703.

¹⁴ Грушевський М. Твори у 50 томах. – Львів, 2002. – Т. 1. – Серія: Суспільно-політичні твори. 1894 – 1907. – С. 272.

¹⁵ Грінченко Борис Дмитрович (1863 – 1910) – видатний український письменник, громадсько-політичний діяч, вчений і педагог.

¹⁶ Шликевич Олександр Полікарпович (1849 – 1909) – видатний український статистик, земський громадський діяч.

¹⁷ Федоровський Микола Федорович (1838 – 1918) – генерал російської армії, український громадсько-культурний діяч, співорганізатор театральної трупи в Єлисаветграді, ініціатор заснування “Благодійного товариства видання загальних, корисних і дешевих книг” у Санкт-Петербурзі.

¹⁸ Про цей факт з життя М.Федоровського сучасна дослідниця пише: “Перенесена тяжка хвороба привернула увагу Миколи Федоровича до вивчення медицини. І в цій галузі він також здобув визнання як учений і популяризатор наукових знань. Надто захопила М.Федоровського гомеопатія. Він видав низку брошур з цієї науки..., очолював I Всеросійський з’їзд гомеопатів”. Див.: Люта О. Талан Миколи Федоровського // Пам’ять століть. – 2000. – № 1 – 2. – С. 80.

¹⁹ Іоанн Кронштадтський (Сергєєв І.І.) (1829 – 1908) – церковний діяч, проповідник і письменник. За життя вважався “народним святим”, канонізований Російською православною церквою.

²⁰ Біографічні дані виявити не вдалося.

²¹ Біографічні дані виявити не вдалося.

²² І.Шраг отримав телеграму такого змісту: “Зібравшись у гурті святкувати пам’ять Шевченка, вітаємо Вас в день двадцять п’ять роковин Вашої цінної і корисної праці для рідного краю. – Глядиковский, Б.Могилянський, Н.Могилянський, Токаренко, Афанасьєв, Пташевський, Ігнатович, Стебницький, Катеринич, Забелло, Житецький, Цветковский, Бернштам”. Див.: Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 3.

²³ Катеринич П.П. – скарбник Товариства імені Т.Г.Шевченка для допомоги убогим уродженцям України, які навчаються у вищих навчальних закладах Санкт-Петербурга, заснованого у 1898 р. Інших даних виявити не вдалося.

²⁴ Так в оригіналі скорочено Санкт-Петербург.

²⁵ Правильно: Святополк-Мирський Петро Дмитрович (1857 – 1914) – князь, російський державний діяч. З серпня 1904 по січень 1905 рр. – міністр внутрішніх справ.

²⁶ Правильно: Вітте Сергій Юлійович (1849 – 1915) – граф, російський державний діяч, голова Ради Міністрів у 1905-1906 рр. Автор Маніфеста 17 жовтня 1905 р.

²⁷ Куліш Олександра Михайлівна (1828 – 1911), псевдонім Ганна Барвінок – українська письменниця і громадська діячка.

²⁸ Чикаленко Євген Харлампійович (1861 – 1929) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, меценат.

²⁹ Леонтович Володимир Миколайович (1866 – 1933) – український письменник і громадсько-культурний діяч.

³⁰ Лободовський Михайло Федотович (1874 – 1913) – український письменник, видавець, перекладав українською мовою Святе письмо.

³¹ Штундисти – члени секти, яка виникла під впливом протестантизму і набула значного поширення в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

³² Правильно: Святійший Синод – у 1721 – 1917 рр. один з вищих органів державної влади в Росії. У його віданні перебували всі справи Російської православної церкви.

³³ Ювілей 35-річної діяльності І.Нечуя-Левицького було відзначено у грудні 1904 р. Згідно зі свідченням С.Єфремова: “Старий дуже радів і втішався з тих привітань, яких він одержав чимало”. Див.: Єфремов С. Вибране: Статті, наукові розвідки, монографії / Упоряд., передмова та прим. Е.Соловей. – К., 2002. – С. 422.

³⁴ Євангеліє у перекладі українською мовою було надруковане у Санкт-Петербурзі у 1905 р., але у 1903 р. у столиці Австро-Угорщини – Відні вийшло друком повне видання Св. письма українською мовою.

³⁵ Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич (1830 – 1905) – російський письменник та історик, родом українець. У промові на своєму ювілеї він сказав: “За дякою до вас, земляки українці, несучи ще й жаль мій пекучий, мою пекучу покуту; горенько моє велике я оце перед вами спокутую, нехай не вмру я без цієї “сповіді святої”, а сповідь моя буде така: не один голос і не раз гукав до мене з України і з далекої, але рідної Галичини: “Цілий вік орав еси, чоловіче, чужу ниву, на чужій ріллі сів еси жито, пшеницю й усяку пашницю, а свою рідну материзну зоставляв еси пустою”... І хіба ж не правда цьому? Правда, жостока правда...” Див.: Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993. – С. 199-200.

³⁶ Зміст даного привітання вміщено у книзі спогадів І.Коцюбинської. Див.: Коцюбинська І. Спогади і розповіді про М.М.Коцюбинського. – К., 1965. – С. 124-125.

³⁷ Очевидно, йдеться про вибори до Державної Думи Росії, але на основі урядового маніфесту від 6 серпня 1905 р. (Булігінська дума).

³⁸ Ймовірно, йдеться про Українську демократично-радикальну партію, утворену в 1905 р.

³⁹ Московський з'їзд – очевидно, І.Шраг мав на увазі “общеземский и городской съезд, последний перед образованием партии”, який відбувся 12-15 вересня. Див.: Милуков П.Н. Воспоминания. – М., 1991. – С. 205-206.

⁴⁰ Правильно: Вітте С.Ю. Див. примітку № 12.

⁴¹ Русова Софія Федорівна (1856 – 1940) – українська громадська і культурно-освітня діячка, педагог.

⁴² І.Шраг був у складі делегації, крім нього – Олена Пчілка, М.Дмитрієв і В. Науменко, яка у 1904 р. була прийнята С.Вітте.

⁴³ Очевидно, йдеться про головний предмет обговорення – запровадження конституції в Росії.

⁴⁴ Русов Олександр Олександрович (1847 – 1915) – український громадський діяч, земський статистик, етнограф, фольклорист.

⁴⁵ Науменко Володимир Павлович (1852 – 1919) – український громадський та освітній діяч, філолог, етнограф, редактор “Киевской старины”.

⁴⁶ Йдеться про “Збірник” пам'яті О.Русова (помер у 1915 р.).

⁴⁷ У листі до І.Шрага від 2 серпня 1916 р. (до речі, це єдиний лист, який дійшов до наших днів) П.Стебницький запитував: “Скажіть мені, будь ласка: як ставився за свою земську службу Хижняков до українства. Чи щиро прихильно, чи сухо формально, як до справи йому чужої? Тут мене зацікавила його книжка “Воспоминания земского деятеля”, я хотів-би написати про неї рецензію в “Укр. Жизнь”, та боюсь не попасти в лад, не знаючи близько його світогляду. Черкніть два слова – зовсім загально, без подробиць”. Див.: Чернігівський історичний музей. – Ал 59 – 198/603. – Арк. 3.

⁴⁸ Хижняков Василь Михайлович (1842 – 1917) – відомий чернігівський земський діяч. У 1875–1879 рр. – чернігівський міський голова, у 1887–1895 рр. очолював губернську земську управу. “Воспоминания земского деятеля” видані петроградським видавництвом “Огни” у 1916 р.

⁴⁹ Ця оцінка співпадає з думкою про В.Хижнякова, висловленою авторами спогадів “Чернігівська Українська Громада” М.Грінченко та А.Верзиловим. Зокрема, вони писали: “Він міг злегенька “украинофильствовать”

серед Українців, любив українські співи і театр з корифеями української сцени, міг згодитися на друкування в “Земском сборнике” українських етнографічних записів, задовольняючи прохання Шрага та домагання Шликевича, давав у земстві роботу Українцям, але до... реальної роботи... серед українського народу був може навіть не байдужий, а ворожий, бо це-ж, на думку лібералів чернігівських, була “узость” і марна трата часу”. *Див.*: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 467. До речі, відносини між І.Шрагом і В.Хижняковим були приятельськими. В.Хижняков був кумом І.Шрага: він хрещений батько його молодшого сина Миколи. *Див.*: ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 977. – Арк. 221-222.

⁵⁰ “Украинская жизнь” – український щомісячний журнал, виходив у Москві у 1912 – 1917 рр.

⁵¹ Чудновська Олена Іллівна (1892 – ?) – донька І.Шрага. У липні 1916 р. одружилася з Василем Кіндратовичем Чудновським, який походив із козацької родини Борзнянщини. Подружжя було репресоване у 1930-ті рр. *Див.*: Оніщенко О.В. З когорти найперших: Олена Іллівна Чудновська // Скарбниця української культури: Збірник наук. праць. – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 146-147.

⁵² Санкт-Петербург.

⁵³ Біографічні дані встановити не вдалося.

⁵⁴ В.Науменко. *Див.* примітку № 31.

⁵⁵ Можливо, йдеться про Ф.Кисельова, який у 1916 – 1917 р. багато друкувався у “Черниговской земской газете”.

⁵⁶ Приходько Олекса Кіндратович (1887 – 1977) – український диригент, педагог. У 1915–1917 рр. жив у Чернігові.

⁵⁷ “Общество помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий” було засноване у 1915 р. На початку 1916 р. утворилося його чернігівське відділення, І.Шрага обрали головою товариства.

⁵⁸ Падолист – листопад.

⁵⁹ Софія Федорівна і Олександр Олександрович – подружжя Русових. *Див.* примітки №№ 27 і 30.

“Действительно щедрый жертвователь на нужды народного образования”

Особливе місце серед чернігівських меценатів кінця ХІХ – початку ХХст. посідає Іван Якович Дунін-Борковський (1832-1902), дворянин, багатий землевласник та володар фінансового капіталу. Величезні кошти жертвував він на розвиток народної освіти, на стипендії студентам вищих навчальних закладів. Саме йому зобов'язані здобуттям вищої освіти десятки й сотні молодих людей з небагатих родин, вихованці Чернігівського земського сирітського будинку, що отримали путівку в життя на благодійницькі гроші.

З часом ім'я І.Я. Дуніна-Борковського пішло у забуття. Сучасні чернігівці про нього й не згадують.

Вперше я натрапила на це ім'я кілька років тому, працюючи в Центральному державному архіві літератури та мистецтва Російської Федерації над темою “Родина Могилянських”. В мемуарах М.М. Могилянського зустрілись рядки, присвячені І.Я. Дуніну-Борковському. Михайло Михайлович Могилянський (1873-1942), чернігівець, юрист за фахом, земський та громадський діяч, літературознавець, перекладач, письменник, засновник літературної династії Могилянських. Його розповіді про І.Я. Дуніна-Борковського зацікавили і водночас дещо приголомшили. Ось вони: “Удивительную фигуру представлял собой ... “черниговский дворянин” И.Я. Дунин-Борковский, обладатель многомиллионного состояния, заключавшегося в обширных земельных имуществях и крупном денежном капитале, действительно щедрый жертвователь, главным образом, на нужды народного образования, по завещанию он оставил губернскому земству 1000000 рублей на учреждение стипендий в высших учебных заведениях.

Было при этом довольно необычно, что все свои и при жизни крупные пожертвования он делал скромно, не ища за них орденов, чинов и других милостей, к чему так падки в то время были богатые люди.

В пожертвованиях на благотворительные учреждения и затеи, патронируемые губернатором, Дунин-Борковский обыкновенно демонстративно отказывал или жертвовал до смешного ничтожные суммы. Когда губернатор Андриевский обратился к нему с просьбой на лето предоставить свой громадный дом в подгородном имении Бобровица, в котором хозяин никогда не жил, для дачного проживания какой-то престарелой великой княгине, Иван Яковлевич отказал в этом, ссылаясь на то, что летом собирается приступить к капитальному ремонту дома, а на самом деле ремонта делать не собирался и не делал. При этом иногда в неожиданном вопросе кому-либо из знакомых открывал тревожившее его опасение:

– Вы, как думаете, губернатор меня из Чернигова выслать может?

– За что, Иван Яковлевич?

– Да вот, я никогда не жертвую на его затеи, у которых он греет руки, и вот Бобровицы не дал какой-то великой княгине. Вот возьмет да в сердцах и вышлет ... Как вы думаете, может?

– А Вы боитесь, Иван Яковлевич, так возьмите да ему какую-нибудь тыщенку и пожертвуйте, пусть погрееет руки.

– Тыщенку? Это с какой стати? Да я ему и 50 рублей не дам!

– Ну так он Вас, действительно, возьмет да и вышлет, - пробовал поугадать собеседник.

– Ну, черт с ним! Пусть и высылают, а денег ему все равно не дам, а еще как-нибудь подрадно, пожертвую пятерку, а то и троячку.

А на другой день учреждал стипендии имени какого-нибудь из местных общественных

деятелей, для чего вносил тысяч шесть.

Терпеть не мог монастырей и монахов. Когда местный присяжный поверенный И.Л. Шраг выиграл какую-то тяжбу Ивана Яковлевича с Черниговским Троицким монастырем из-за спорного луга, удовольствию его не было границ и, выплатив поверенному гонорар, оставшуюся сумму, в которую оценивался выигрыш, пожертвовал на учреждение стипендии “им. И.Л. Шрага” для учащихся в высших учебных заведениях. (Все учрежденные стипендии Иван Яковлевич передавал в распоряжение губернского земства).

А когда через 2-3 года Шраг сообщил ему, что открылись какие-то новые документы, которые будь они предъявлены суду во время тяжбы из-за луга, повели бы проигрыш дела, Иван Яковлевич пришел в неопишуемый восторг и учредил еще две стипендии.

... жертвовал Иван Яковлевич преимущественно на нужды народного образования, которому очень сочувствовал, но ограничивал свои симпатии средней и высшей школой. (Реальное училище в Чернигове могло быть открыто только потому, что на постройку здания для него Иван Яковлевич пожертвовал крупную сумму в 100 тысяч рублей).

К начальной школе, сельской и городской, относился отрицательно, – “Только лакеев воспитывают – я предрассудков не имею, – не раз излагал свою точку зрения Иван Яковлевич, – костей на белую и черную не разделяю, и у мужика, и у дворянина кости одинаковые. Талантливый, способный ребенок, будь он мужичий, мещанский или дворянский – мне все равно, учись в гимназии, университете, выходи в люди, я такому всегда помочь готов. А на воспитание лакеев, волостных писарей, жуликов и мошенников рубля не дам: лакеи лучше, если неграмотные, да и мошенники необразованные менее образованных вредные”.

Только длительным уговором близким удалось убедить Ивана Яковлевича внести в завещание сумму в 100 тысяч рублей на городские школы Чернигова, убедив его, что сейчас эти школы поставлены так, что из них естественен переход в гимназию и реальное училище.

Капитан в отставке* в газетах Иван Яковлевич следил только за производством по армии и мог безошибочно, без справок отвечать, кто командует любым полком и с какого времени.

В фигуре старичка, отставного военного, облеченного в достаточно поношенный, обыкновенно расстегнутый форменный сюртук, проходящего по городским улицам неуверенной походкой с простенькой палочкой в руках, трудно было предположить миллионера, а не пьянчужку (Иван Яковлевич не пил) ... Вышитая украинская сорочка редко бывала достаточно чистой, менял сорочки Иван Яковлевич обыкновенно только тогда, когда кто-либо из знакомых напоминал ему, что пора бы сорочку переменить.

Собственник богатейшего подгородного имения Бобровица с тысячью десятин заливных лугов, с прекрасной усадьбой, массивным двухэтажным каменным домом старой постройки, окруженным парком и фруктовыми садами, он не только не любил, а суеверно боялся Бобровицкого родового дома и никогда в нем не жил.

Жил он в нанятой городской квартире средней руки, в которой заводил настоящий игорный дом. Игра на нескольких карточных столиках часто продолжалась круглые сутки, причем хозяин квартиры уходил на прогулку, спал, а игра продолжалась и без него.

Изредка Иван Яковлевич уезжал в небольшое тоже родовое имение “Новый Белоус” ... Один и в “Новом Белоусе” Иван Яковлевич никогда не оставался. Совсем редки были выезды на Бобровицу – с ночевкой припоминали лишь исключительные случаи.

Смерть И.Я.Дунина-Борковского (осенью 1902 года) внесла значительное оживление в Черниговскую жизнь. Все свои земельные имущества он оставил по завещанию партнерам по винту, самое ценное – миллионное имение “Бобровица” Н.И.Савичу, имения более мелкие были завещаны другим партнером. Без завещания осталось, как родовое, имение в Новом Белоусе...

Тем временем появился в Чернигове ближайший родственник покойного, чуть ли не двоюродный племянник его И.Н.Полторацкий – ни дядя, ни племянник никогда не видали друг друга ...

Через очень непродолжительное время Чернигов только и говорил о предъявленном

частным поверенным А.М. Сацом по доверенности И.Н. Полторацкого истре к наследнику Бобровицы Н.И. Савичу в 1000000 рублей.

Начали появляться в городе адвокаты, маклера, претенденты на наследство, носившие фамилию Дуниных-Борковских. И все эти персонажи появлялись в “благородном собрании”, жужжавшем, как улей, разговорами о новых исках, ультимативных требованиях к Савичу. В конце концов все претенденты потерпели неудачу...

Один И.Н.Полторацкий некоторый успех имел, хотя и во внесудебном порядке по мировому соглашению ... Савич уступал Полторацкому земельных имуществ из состава имени Бобровица ценностью до 200 тысяч рублей. Но потом еще долгие годы и к Полторацкому, и к Савичу различные претенденты на наследство Бобровицы предъявляли иски”.¹

Спогади М.М. Могилянського про І.Я. Дуніна-Борковського спричинили до подальшої дослідницької роботи. З’явилось негуманне бажання дізнатися більше про цю людину і розповісти про неї. Розпочалися пошуки.

На жаль, документів самого Івана Яковича виявити не вдалося. Доки не пощастило знайти і жодного його зображення, зробленого художником чи фотографом.

Щодо біографічних свідчень, то майже всі вони взяті з некролога, що з’явився лише через рік після смерті І.Я. Дуніна-Борковського в “Черниговских губернских ведомостях”. В ньому зокрема зазначалося: “Написать его некролог и вообще познакомить общество с его личностью, характером, мировоззрением и отношением к людям очень трудно, потому что личность Ивана Яковлевича не подходит к типу заурядных людей, а также и потому, что его знали хорошо лишь немногие лица, а для большинства он был загадкой, и о нем еще при жизни его ходили разные ложные слухи, выдуманные в большинстве случаев фантазией праздных людей. Теперь приходится разбираться во всех этих слухах, фактах и обращаться ко всевозможным справкам, родословным и лицам близким ему”.²

Біографічні дані, які можна знайти у родовідних книгах Г.О.Милорадовича та В.Л.Модзалевського доволі скупі.

І.Я.Дунін-Борковський – нащадок старовинного роду, що бере початок з XI ст. від Вільгельма Швено, одруженого з дочкою короля датського. Син Вільгельма – Петро в 1124 році переселився з Данії в Польщу. Дружина його – дочка київського князя Святополка – Марія. Від польського короля отримав прізвище Дунін та великі маєтки Борковські. Назва їх и послужила основою для утворення другої частини прізвища Дуниных-Борковских.³ В 1668 році Василь Касперович Дунін-Борковський прийняв православ’я і пізніше отримав грамоти-підтвердження від царя Олексія Михайловича на володіння, що були подаровані польським королем.⁴

Іван Якович – представник двадцять другого покоління цього древнього роду. А згаданий вище легендарний В.К. Дунін-Борковський, один з найбагатших та найвпливовіших діячів України кінця XVII – початку XVIII ст., чернігівський полковник, генеральний обозний Війська Запорозького, був його рідним прапрапрадідом.

Народився Іван Якович 17 вересня 1832 року в родовому маєтку Дуниных-Борковских – Бобровиця, передмісті Чернігова.⁵ Його батько – Яків Іванович (1781-1850), штабс-капітан у відставці, Чернігівський повітовий предводитель дворянства. Мати – Софія Семенівна Шендюх (1805-?), у другому шлюбі – Савіна.⁶

Іван Якович був єдиною дитиною в сім’ї. Він отримав початкове домашнє виховання. В 1843 році поступив у третій клас Чернігівської гімназії, яку закінчив у 1848 році. А у 1852 році з чином XII класу завершив навчання у Ніжинському юридичному ліцеї. Невдовзі вступив на військову службу. Брав безпосередню участь у Кримській війні. Був нагороджений медаллю за хоробрість. Отримав військовий чин підпоручика, а при виході у відставку в 1857 році – поручика.⁷ Після смерті батька Івана Яковича усі землі успадкувала його мати Софія Семенівна. Сину вона виділила лише невеличкий маєток у с. Новий Білоус, де той і оселився, коли вийшов у відставку, і жив там до смерті матері. А коли став повноправним

спадкоємцем, переїхав до Чернігова.

Саме з того часу й розпочав Іван Якович свою громадську діяльність. Служив почесним мировим суддею, повітовим і губернським гласним, неодмінним членом присутствія з селянських справ, губернським і повітовим предводителем дворянства. Майже 20 років займався він громадськими справами. І всюди “по отзыву людей, имевших с ним дело, всегда проявлял полное бескорыстное трудолюбие, самостоятельный взгляд на дело и прямоту, доходящие иногда до резкости. К этому времени относятся первые шаги его на поприще частной благотворительности... Теперь нет возможности собрать точные сведения о его частных пожертвованиях. Известно только, что еще до учреждения стипендий на счет Ивана Яковлевича всегда воспитывалось несколько студентов, которым он ежегодно высылал деньги”.⁸ Але він ніколи не говорив про свої пожертвування та уникав усіляких подяк. Тому багато випадків його благодійництва залишились для публіки невідомими.

Найбільш крупні пожертвування І.Я.Дуніна-Борковського: жіночій гімназії – 5 тисяч крб., чоловічій гімназії – 20 тисяч крб., реальному училищу – 50 тисяч крб., згідно з духовним заповітом кожний з цих закладів одержав по 30 тисяч крб., нижчі навчальні заклади – 10 тисяч крб., губернське земство на стипендії – понад 400 тисяч крб. А всього – більше 600 тисяч крб.

В мемуарах М.М. Могилянського і некролозі знаходимо різні дані щодо пожертвувань. І якщо 100 років тому не вдалося встановити точної цифри, то сьогодні це зробити ще складніше. “В обществе сложилось мнение, что [Иван Яковлевич] был нелюдим и не любил общество, но это неверно, напротив, он не выносил одиночества и всегда старался быть в кругу людей ему симпатичных. Он быстро подмечал неискренность и фальшь в людях и, заметивши таковые, терял доверие к такому человеку.

Зато он особенно ценил тех людей, которые в его глазах были честными во всех отношениях, и он старался еще при жизни отметить таких людей учреждением стипендий их имени”.⁹

Особисте життя Івана Яковича не склалося. Він помер неодруженим 3 вересня 1902 року в Чернігові. Наступного дня у міській Воскресенській церкві відбулася заупокійна літургія. Похований І.Я.Дунін-Борковський 5 вересня 1902 року в с. Новий Білоус на цвинтарі Троїцької церкви.¹⁰ Могила його збереглася до нашого часу. Але верхню частину надгробного пам'ятника – хрест – було знято і дотепер не відновлено. Свідчення про благодійницьку діяльність Івана Яковича можна знайти в матеріалах Чернігівського губернського земства: в “Земских сборниках Черниговской губернии”, “Сводах постановлений Черниговского Губернского Земского Собрания” та в “Журналах заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания”.

Своє перше значне пожертвування І.Я. Дунін-Борковський зробив у 1875 році. На XI сесії Чернігівського губернського зібрання у грудні 1875 року розглядалось питання про заснування стипендії імені його матері,¹¹ “чтобы дать возможность хотя нескольким молодым людям, нуждающимся в средствах к жизни, окончить образование и быть впоследствии хорошими и

*Могила І.Я. Дуніна-Борковського.
Фото 2002 р.*

полезными деятелями в своем отечестве”.¹² Наступного року в “Земском сборнике” було опубліковане “Высочайшее повеление” про заснування стипендії: “... дворянин Черниговской губернии Иван Яковлевич Дунин-Борковский, желая почтить память матери своей Софии Семеновны Савиной благотворительным делом, представил в Черниговскую Губернскую Земскую Управу пять тысяч руб. на учреждение из процентов с сего капитала стипендии для воспитанников одного из высших учебных заведений: университета, медико-хирургической академии или технологического института.

Государь Император, по всеподданнейшему Министра Народного Просвещения об этом докладе, 9 апреля сего года, Высочайше соизволил на учреждение из процентов означенного капитала одной стипендии, с наименованием оной ”стипендию Софии Семеновны Савиной”, при чем Его Императорскому Величеству благоугодно было повелеть благодарить жертвователя”.¹³

Иван Якович назначив первого стипендиата – выпускника Чернігівської гімназії дворянина Костянтина Ковальковського.¹⁴

XVI сесія Чернігівського губернського зібрання постановила: ”Согласно желанию самого г. Борковского ... назначить стипендию имени Софии Савиной студенту II курса института инженеров путей сообщения Александру Александрову”¹⁵, котрий, таким чином, став другим стипендиатом. У 1884 році цю стипендію отримав студент Петербурзького університету М.Вербицький¹⁶, у 1894 – вихованець колегії Галагана Леонід Філіпенко.¹⁷

Протягом більше ніж чверть століття І.Я. Дунін-Борковський регулярно передавав свої кошти чернігівському земству на заснування нових стипендій. У 1887 році було затверджено положення про стипендію ім. Я.І.Дунина-Борковського. Заяву з проханням про її заснування розглянули на XXI сесії у грудні 1885 року.¹⁸ В ”Положенні” записано:

“1. При одном из Императорских Российских университетов учреждается стипендия имени штабс-капитана Я.И. Дунина-Борковского на счет процентов с капитала в 5000 рублей, пожертвованного с этой целью сыном покойного, дворянином Дуниным-Борковским.

2. Стипендиальный капитал, заключающийся в 5% бумагах государственного банка за №№ 19723, 37266, 37268 и 90652, хранится в Киевской конторе государственного банка и проценты с оного должны, по мере надобности, быть переведены в тот университет, в который стипендиат будет назначен.

3. Размер стипендии за вычетом 5% государственного налога определяется в 237 руб. 50 коп.

4. Назначение стипендиата из студентов университета производится Черниговскою губернской земскою управою по соглашению с правлением подлежащего университета с утверждения попечителя учебного округа и с соблюдением правил, установленных министерством народного просвещения. Назначение стипендиата из молодых людей, вновь поступающих в университет, может производиться Черниговскою губернской земскою управою по соглашению с начальством той гимназии, из коей поступил в университет кандидат на стипендию.

5. Стипендиатами могут быть только лица православного исповедания, уроженцы Черниговской губернии.

6. Могущие образоваться от временного незачисления стипендии остатки выдаются стипендиату по окончании курса в единовременное пособие в размере, не превышающем суммы стипендии.

7. Пользование стипендиею не налагает на стипендиата никаких обязательств”.¹⁹

10 листопада 1893 року Іван Якович подає нову заяву і надає фінансові документи на утворення стипендії ім. І.Л. Шрага.²⁰ 16 листопада 1895 року стипендія була заснована за рахунок процентів з капіталу в 7500 карбованців. Стипендіальний капітал, що складався

з дванадцяти 4 % облігацій та вісімнадцяти 4,5 % свідоцтв селянського банку зберігався у Чернігівському губернському казначействі. В “Правилах о стипендии И.Л. Шрага” було зазначено: “...назначение стипендиатов производится Ильёю Людвиговичем Шрагом, а за смертью его – Черниговским губернским земским собранием...”²¹

Всі свої добрі справи робив Іван Якович скромно, не бажав, щоб про це писала місцева преса. І все ж таки в одному з номерів “Черниговских губернских ведомостей” за 1894 рік з’явився невеликий допис про його пожертвування. Наводимо його повністю.

“Наш уважаемый именитый землевладелец Иван Яковлевич Дунина-Борковский в прошлом году пожертвовал 20 000 рублей в Черниговскую мужскую гимназию для пособий нуждающимся ученикам; он же внес в эту гимназию сумму около 1500 рублей, чтобы из процентов уплачивать на право учения одного из бедных учеников.

Для помощи воспитанникам высших учебных заведений, кроме двух его стипендий по 5 000 рублей каждая, хранящихся в губернской земской управе, он образовал в прошлом году третью в 7 500 рублей, а, недавно, ввиду того, что Государственные % [процентные] бумаги подверглись конверсии и размер процентов по ним уменьшен, Иван Яковлевич, чтобы пользующиеся его стипендиями студенты не испытывали лишения от такого уменьшения, внес в губернскую управу для увеличения этих стипендий еще 4 000 рублей.

К этим фактам комментарии излишни. Всякий, узнавший о них, не может не почувствовать глубокой благодарности и уважения к человеку, направляющему свои средства на такие высокие цели”²²

16 листопада 1894 року до земської управи від І.Я. Дуніна-Борковського надходить чергова заява і необхідні папери (два закладні листи державного дворянського земельного банку та тимчасове свідоцтво на державну 4 % ренту на 6 500 карбованців) на утворення стипендії імені губернського секретаря Олександра Амфіановича Тищинського.²³ Положення про стипендію затверджене міністром народної освіти 28 березня 1895 року: “...3. Размер стипендии за вычетом 5 % государственного сбора и расходов за хранение капитала определяется в 273 руб. 12 коп. 4. Назначение стипендиатов производится А.А.Тищинским, а за смертью его, Черниговским губернским земским собранием, по соглашению с гимназическим начальством ... или с университетским, если назначение стипендии касается лиц, состоящих уже студентами.”²⁴

У 1896 році затверджено “Положение о стипендии имени покойного штабс-капитана Якова Ивановича Дунина-Борковского при Московском университете”,²⁵ стипендіальний капітал якої становив 7,5 тис. крб. (Заява І.Я. Дуніна-Борковського від 5 січня 1896 р.)²⁶

На XXXVIII сесії (січень 1898 р.) “выслушано заключение комиссии по народному образованию об учреждении стипендии при одном из высших учебных заведений на капитал в 7,5 тыс. руб., предоставленный И.Я. Дуниным-Борковским, и наименовании ее стипендией им. умершего коллежского советника Я.П. Москальского”²⁷

17 серпня 1899 року І.Я. Дунін-Борковський знову надав капітал, “из % которого желает при одном из высших учебных заведений образовать седьмую стипендию на следующих условиях:

- 1) чтобы стипендия получила имя бывшего директора Черниговской гимназии, ныне умершего Януария Михайловича Неверова,
- 2) размер стипендии в 285 руб., ...
- 4) чтобы первым стипендиатом был назначен студент 1-го курса Киевского университета по математическому факультету Мануил Александрович Потемкин”²⁸

В 1902 році ще за життя І.Я. Дуніна-Борковського стипендії, що були засновані на проценти з його грошей, одержували:

1. Імені Я.І. Дуніна-Борковського (перша стипендія) – студент Київського університету Євген Тимофійович Чирков, 2 курс історико-філологічного факультету.

2. Імені Я.І. Дуніна-Борковського (друга стипендія) – студент Харківського університету Іван Андрійович Барський, 4 курс фізико-математичного факультету.

3. Імені Софії Савіної – студент Київського університету Іван Омелянович Бар, 3 курс юридичного факультету.

4. Імені І.Л. Шрага – студент Київського університету Антон Єрофійович Голубець, 3 курс юридичного факультету.

5. Імені О.А. Тищинського – студент Московського університету Яків Васильович Лікоть, 2 курс філософського факультету.

6. Імені Я.П. Москальського – студент Московського університету Микола Олександрович Христіанов, 4 курс медичного факультету.

7. Імені Я.М.Неверова – студент Київського університету Мануїл Олександрович Потьомкін, 3 курс фізико-математичного факультету.

8. Імені І.Я. Дуніна-Борковського – студент Київського політехнічного інституту Петро Якович Москальський, 1 курс.²⁹

Після смерті мецената XXXVIII сесія Чернігівського губернського земського зібрання у грудні 1902 року затвердила такі правила про стипендії І.Я. Дуніна-Борковського, які вводилися згідно з його заповітом:

“1. За счет процентов с капитала в 393285 р. 67 к., завещанного умершим дворянином И.Я.Дуниным-Борковским, учреждаются следующие стипендии его имени: 5 стипендий – при технол[огическом] или политехн[ическом] институтах и 34 стипендии при университетах Рос[сийской] империи и военно-медич[инской] академии.

2. Размер каждой стипендии определяется суммой процентов, получаемой, за вычетом правит[ельственного] налога, с 10000 руб.

3. Если по каким-либо причинам не все стипендии будут назначены к выдаче, то проценты со свободных стипендий должны составлять неприкосновенный фонд, и когда количество % дойдет до 10 000 р. образуется новая стипендия.

4. Назначение стипендиантов производится Черн[иговским] губ[ернским] з[емским] собранием.”³⁰

Зібрання призначило стипендії: студентам Київського політехнічного інституту М. Дебагорію-Мокриєвичу, Н. Ігнатовському та І. Ігнатенку; студенту Варшавського політехнічного інституту А. Журавльову та М. Шматьку – в разі його вступу в 1903 році до відповідного навчального закладу; студенту Санкт-Петербурзького університету П. Скорині; студенту військово-медичної академії П. Гордону; студентам Київського університету Г. Абрамовичу, І. Маслову, Г. Бордоносу, В. Доброгаєву та В. Ковалевському; студентам Юр'ївського університету З. Бондаревському та І. Колосовському; студентам Московського університету Л. Зенченку та К. Тарновському; у разі вступу до одного з університетів чи до медичної академії – А. Гриненку, М. Огинському та Г. Юшкову. Клопотання Леонтовича-Левитського, Потьомкіна, Вірського та Іващенко передані в управу для отримання довідок про їхній майновий стан.³¹

Крім того, студенту Київського університету І.Бару замість стипендії ім. Савіної, яку він отримував раніше, призначена нова стипендія імені Дуніна-Борковського, що заснована для студентів університету. А стипендія імені Савіної призначена студенту Київського політехнічного інституту П. Зиміну. Зібрання також постановило призначити стипендії І.Я. Дуніна-Борковського студентам Київського університету М.Шурпі, С.Костієву та Н. Новицькому й студенту Московського університету В. Раєвському.³²

За пропозицією голови зібрання вшанувало пам'ять І.Я. Дуніна-Борковського і ухвалило розмістити в губернській управі його портрет і мармурову дошку з переліком усіх його жертвувань.³³

На XXXIX сесії губернського зібрання у грудні 1903 року було вирішено: доки не всі кошти надійшли в розпорядження земської управи, замість 39 встановити 37 стипендій.³⁴ Та вже наступного року із залишків від стипендій Дуніна-Борковського було засновано нову 38-у стипендію імені заповідача,³⁵ в 1905 році. – 39-у,³⁶ в 1910 році – 40-у та 41-у стипендії,³⁷ в 1911 році – 42-у.³⁸

На той час стипендія І.Я. Дуніна-Борковського (з його заповідного капіталу) для студентів університету становила 380 крб. на рік,³⁹ для студентів вищих технічних навчальних закладів – 304 крб.⁴⁰ Це – немалі гроші. Для порівняння, няня в заможній родині в Чернігові отримувала 5 крб. на місяць,⁴¹ середній медичний персонал в губернській лікарні – від 300 до 500 крб. на рік.⁴² За право слухання лекцій в університеті студенту треба було сплатити 100 крб. на рік.

У “Сводах постановлений Черниговского Губернского Земского Собрания” (XIX–XXXV сессий 1883–1899 гг. и XXXVI–XLVI сессий 1900-1909 гг.) в розділі “Народное образование” виділено окремий пункт “Стипендии из капитала И.Я.Дунина-Борковского”, де на 18-ти сторінках надруковані матеріали про клопотання земства щодо заснування стипендій, їх призначення та перелічуються прізвища стипендіатів. Їх понад 120 чоловік, і це лише за 1876–1909 роки.

Всього ж на стипендії, що були засновані на кошти І.Я. Дуніна-Борковського, навчалось більше 200 молодих людей. Серед стипендіатів є прізвище Аркадія Казки. Вірогідніше за все це – майбутній український поет Аркадій Васильович Казка (1890-1929), про якого писав Павло Тичина: “Мій друг – Аркадій Казка ...” і “Я не знаю, чи був би я таким Тичиною, якби не дружба з Казкою.”⁴³ Музично обдарованим, талановитим, дивовижно совісним і щирим поетом був Аркадій Казка.

49-а чергова сесія Чернігівського губернського земського зібрання 1913 року призначила Аркадія Казку кандидатом на стипендію І.Я. Дуніна-Борковського для навчання у спеціальних навчальних закладах.⁴⁴ А 51-а сесія 1915 року – стипендіатом.⁴⁵ У той час, після закінчення Чернігівського реального училища, Аркадій навчався в Київському комерційному інституті. Але закінчити вуз йому не довелося. Скрутне матеріальне становище родини змусило А. Казку повернутися до Чернігова і працювати, взявши на своє утримання трьох сестер і племінницю.

Життя А. Казки перервалося передчасно і трагічно. Він був одним з перших, заарештованих у справі Спілки Визволення України. Самогубство А. Казки позбавило його тортур і звинувачень в ході слідства.

Хотілося б вірити, що до інших стипендіатів чернігівського благодійника доля виявилась більш прихильною. Їхній подальший життєвий шлях простежити доки не вдалося.

* Могилянський помилився: І.Я.Дунін-Борковський вийшов у відставку в чині поручика.

¹ Центральний державний архів літератури і мистецтва Російської Федерації. – Ф. 1267. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 209-213.

² Черниговские губернские ведомости (далі ЧГВ). – 1903. – 5 сентября. – № 3294.

³ Родословная дворян и графов Дунина-Борковских (герба Лебедя). – Чернигов, 1890. – С.2-4; Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. VI. – С. 52, 57.

⁴ Милорадович Г.А. Вказ. праця. – С. 54, 57.

⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 1. – К., 1908. – С. 493.

⁶ Милорадович Г.А. Вказ. праця. – С. 56.

⁷ ЧГВ. – 1903. – 5 сентября. – № 3294.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ ЧГВ. – 1902. – 4 сентября. – № 2958.

¹¹ Свод постановлений Черниговского Губернского Земского Собрания (XIX–XXXV сессий) (далі: Свод постановлений ...). – Вып. III. – Чернигов, 1903. – С. 1437.

¹² Журналы очередного Черниговского губернского земского собрания (декабрь 1875г.) – Чернигов, 1876. – С. 71.

¹³ Земский сборник Черниговской губернии. – 1876. – № 5-8. – С. 1.

¹⁴ Журналы очередного Черниговского губернского земского собрания (декабрь 1875г.) – С. 72.

¹⁵ Свод постановлений... – Вып. III. – С. 1437.

¹⁶ Там само. – С. 1438.

¹⁷ Там само. – С. 1439.

¹⁸ Там само. – С. 1438.

¹⁹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1887. – № 7-8. – С. 1-2.

- ²⁰ Свод постановлений... – Вып. III. – С. 1439.
- ²¹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1896. – № 2-3. – С. 3-4.
- ²² ЧГВ. – 1894. – № 127.
- ²³ Свод постановлений ... – Вып. III. – С. 1439.
- ²⁴ Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – № 4-5. – С. 17-18.
- ²⁵ Там само. – 1896. – №8. – С. 13-14.
- ²⁶ Свод постановлений ... – Вып. III. – С. 1440.
- ²⁷ Там само. – С. 1441.
- ²⁸ Там само. – С. 1442.
- ²⁹ Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – №5. – С. 12.
- ³⁰ Свод постановлений ...XXXVI-XLVI сессий. – Т.1. – Чернигов, 1912. – С. 332.
- ³¹ Там само. – С. 332-333.
- ³² Там само. – С. 333.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само. – С. 334.
- ³⁵ Там само. – С. 336.
- ³⁶ Земский сборник Черниговской губернии. – 1906. – № 4. – С. 155.
- ³⁷ Там само. – 1910.– № 12. – С. 81-82.
- ³⁸ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 47 очередной сессии 1911 года, состоявшейся 1-12 декабря 1911г. – Чернигов, 1912. – Доклад № 11. – С. 3.
- ³⁹ Там само. – С. 1.
- ⁴⁰ Там само. – С. 2.
- ⁴¹ Там само. – Доклад № 46. – С. 1.
- ⁴² Там само. – С. 36-37.
- ⁴³ Казка А. Васильки. Поезії. – К., 1989. – С. 8.
- ⁴⁴ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 49-й очередной сессии 1913 года, состоявшейся 17 января – 29 января 1914 г. – Чернигов, 1914. – Доклад. № 6.– С. 3.
- ⁴⁵ Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 51-й очередной сессии 1915 года, состоявшейся 31 января – 11 февраля 1916 г. – Чернигов, 1916. – С. 1. (В тексті помилково “Андрій” Казка).

Судьба ученого. Гавриил Степанович Неводовский*

Однажды на выставке архивных документов, посвященной памяти политических ссыльных в СССР, организованной Казахстанским обществом «Адилет» и Центральным государственным архивом Казахстана, я увидел фотокопию стихотворения о страшном голоде в Казахстане начала 30-х годов. Стихи поразили меня своей чистотой и сердечностью, какой-то светлой добротой и жалостью к несчастным людям, беднякам-казахам, выброшенным из колеи прежней привычной кочевой жизни сталинской политикой оседания и коллективизации.

Под стихотворением стояла подпись «Т.Г. Неводовская». Вчитываясь в образы, нарисованные автором стиха, я все время думал: кто она такая, эта не известная «Т.Г. Неводовская»? Как оказалась в Казахстане в годину его тяжких испытаний? Где хранились стихи до того, как увидели свет, не вызвав опасных последствий для самого автора? И я решил провести небольшое исследование.

Идя по следам стихотворения, я установил, что в Центральном государственном архиве Республики Казахстан имеется крошечный архив-фонд врача-хирурга Татьяны Гавриловны Неводовской – дочери профессора Гавриила Степановича Неводовского, высланного в Казахстан с Украины в 1930 г. Фонд состоит всего из четырех единиц хранения, так как большая часть документов семьи Неводовских передана Татьяной Гавриловной в Российский государственный архив народного хозяйства.

Познакомившись с личным фондом Т.Г. Неводовской, я понял, что, оттолкнувшись от него, смогу ответить и на витавшие передо мной вопросы и выяснить судьбу ученого, о котором нет ни строчки ни в Большой Советской Энциклопедии, ни в энциклопедических справочниках. А между тем вклад Гавриила Степановича Неводовского в биологическую науку достаточно весом, чтобы о нем сохранялась благодарная память потомков. немало было сделано этим замечательным человеком и на Украине, и в Казахстане, где он оказался по воле безжалостной судьбы.

Г.С.Неводовский родился 9 апреля 1874 г. в с. Евминка Остерского уезда Черниговской губернии в семье псаломщика местной церкви. Детство Гавриила Степановича проходило в условиях, мало отличавшихся от условий обычной крестьянской семьи. С малых лет приходилось помогать отцу работать в поле и по хозяйству. Еще в детстве Гавриил Степанович овладел помимо родного, украинского языка, еще и русским, и польским языками, впоследствии к ним добавились английский и латынь, столь необходимая каждому ученому.

Семи лет от роду он поступил в начальную школу, затем в Черниговскую духовную семинарию, которую закончил в 1895 г. Отец хотел, чтобы его сын и дальше продвигался по духовной части, но юноша уже тогда всерьез стал интересоваться науками.

В 1897 г. Г.С. Неводовский начал работать в начальной земской школе, где вплоть до 1903 г. вел уроки ботаники, биологии, агрономии. «Как незаурядный человек, – вспоминал о нем впоследствии профессор Н.А. Комарницкий в очерке «Памяти Г.С. Неводовского (1874-1952)», – он проявил себя и на этом поприще: написал один из первых украинских букварей «Українська школа», изданный в 1908 и 1917 гг.¹

Страсть к биологии оказалась сильнее, чем к педагогике. В 1903 г., ознакомившись с программой Ново-Александровского (Харьковского) института сельского хозяйства и лесоводства, Гавриил Степанович поступает на первый курс этого учебного заведения. Учиться пришлось долго – вместо четырех почти восемь лет, так как накануне и в годы первой русской революции юноша не избежал увлечения бунтарскими идеями, за что и был вскоре исключен из института. Вот как он сам сообщает об этом в своих автобиографических

Г.С. Неводовский с учениками Шаповаловской земской школы Борзнянского уезда

сведениях: «Прохождение учебы нарушилось перерывами. В 1904 г. был уволен за подписание протеста против профессорских судов, а в 1905 г. студенчество само закрыло институт «до созыва Учредительного собрания». Возобновил учебу только с осени 1908 г. и закончил институт в 1911 г.»²

В период закрытия института (с 1905 г. до осени 1908 г.) Гавриил Степанович работал в Черниговском губернском ведомстве как полевой почвовед и лаборант. В эти годы, считает Н.А. Комарницкий, он и сложился как научный работник. Его все больше и больше влечет к себе та область ботаники, которая изучала болезни растений, вызываемые болезнетворными грибами. По возвращении в институт по совету профессора Н.В. Цингера Гавриил Степанович начал заниматься микологией. «С первого же года, – пишет Г.С. Неводовский в своей автобиографии, – благодаря вниманию Н.В. Цингера я нашел приют в кабинете ботаники. Благодаря его же участию я познакомился с непосредственным руководителем на первых шагах по изучению микологии в лице В.Г. Траншеля».³

Еще во время учебы в институте Гавриил Степанович написал две научные статьи «Грибные болезни в окрестностях Ново-Александрии» и «Влияние формалина на споры головневых», которые были опубликованы в юбилейном сборнике Ново-Александрийского института сельского хозяйства и лесоводства. Тема болезнетворных грибов стала главной в течение всей жизни Г.С. Неводовского.

Затем последовало еще свыше 30 печатных работ молодого ученого, большинство которых относятся к периоду до начала первой мировой войны.

Г.С. Неводовский — студент

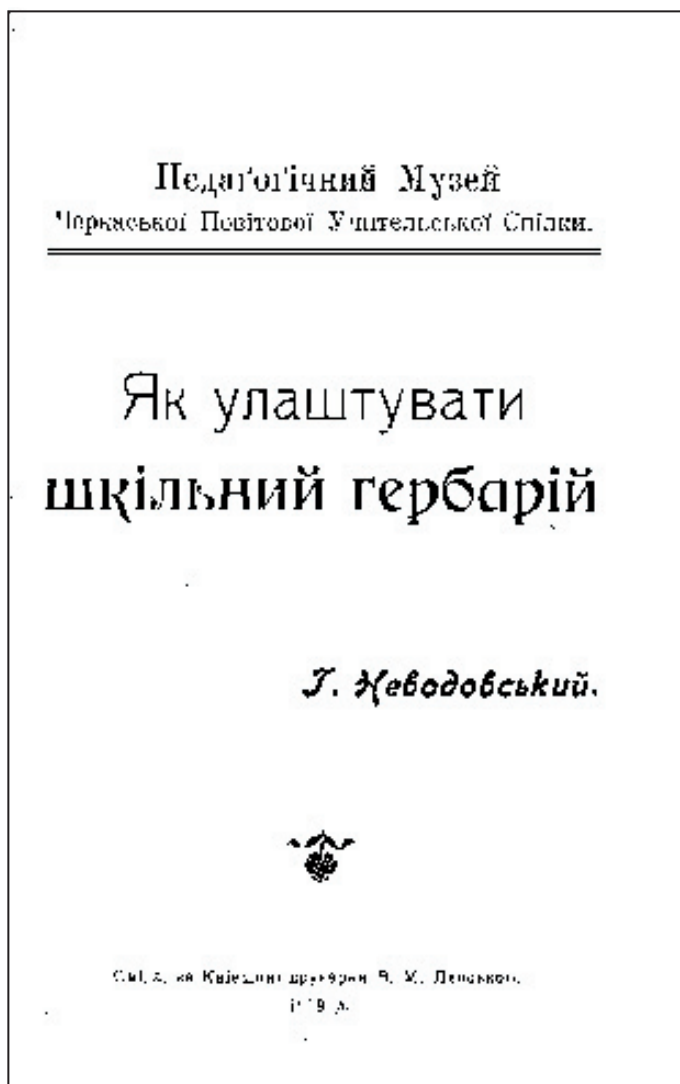
По окончании института Г.С.Неводовский получил предложение заведовать фитопатологической лабораторией Тифлисского ботанического сада, которое он с радостью принял. В Тифлисе (ныне – Тбилиси) Гавриил Степанович проработал вплоть до начала 1913 г. Здесь он окончательно определился как миколог и фитопатолог, наладил научные связи с русскими и зарубежными учеными, напечатал несколько новых работ по грибным болезням полезных растений Кавказа.

В 1913 г. Г.С.Неводовский возвращается на Украину и становится заведующим мико-энтомологической станцией в поселке М.Смела Киевской губернии. Здесь же его застаёт революция и гражданская война.

До Октябрьской революции Мало-Смелянская мико-энтомологическая станция была единственной опытной станцией в России, где велись работы по сахарной свекле. На этой станции Г.С.Неводовский проработал более 10 лет. Когда в 1924 г. станция была ликвидирована, Гавриил Степанович перешел работать специалистом-микологом сортоводческо-семенного управления Сахаротреста, а с 1927 г. стал заведующим микологической лабораторией Киевского института сахарной промышленности. В эти же годы Гавриил Степанович, как видный специалист в области микологии и фитопатологии, становится членом Научно-консультативного совета Наркомата земледелия Украинской ССР. За заслуги в области борьбы с болезнетворными грибами и большую научно-педагогическую деятельность Г.С.Неводовский в 1928 г. избирается профессором Киевского института сельского хозяйства и лесоводства, где он читал курс фитопатологии.

Киевский период в жизни Г.С.Неводовского был очень напряженным. Помимо большой научно-педагогической работы ему приходилось заниматься административной деятельностью, заседать в различных научно-производственных советах и комиссиях. В эти годы круг научных интересов Гавриила Степановича еще более расширился: он начал широкие исследования по изучению почвенной микрофлоры в целях борьбы с корнеедом свекольных всходов. Однако завершить эту работу Г.С.Неводовскому не удалось. 5 сентября 1930 г. он был внезапно арестован органами ОГПУ, уволен со всех постов и выслан в Казахстан как административно-ссылный по статье 66 § 2 п. 3 УК УССР.

О причинах ареста Г.С.Неводовский ни в одном документе не сообщает. Можно лишь догадываться, что он стал жертвой доноса, тем более, что властям казалось сомнительным его социальное происхождение. Сын псаломщика не мог пользоваться полным доверием у официальных властей. Кроме того в одном из личных листков на вопрос о своем происхождении Гавриил Степанович чистосердечно ответил так: «Потомственный почетный гражданин». Этого, вероятно, было достаточно, чтобы оказаться выброшенным из тогдаш-

Титульний лист брошури

него советского социума.

Гавриилу Степановичу повезло: его просто отправили в одну из отдаленных местностей – в Казахстан, ставший в те годы местом ссылки для десятков тысяч советских граждан, в том числе многих деятелей науки. Можно, правда, сказать, что и Казахстану в этом смысле «повезло»: он приобрел в лице Неводовского прекрасного специалиста. В 1931 г. он был принят в КазИЗР – Казахский институт защиты растений, в 1932–1933 гг. – работал микологом на Алма-Атинской зональной станции «Сахаротреста», в 1933–1936 гг. – преподавал в Талгарском техникуме защиты растений.⁴

Последний период жизни Г.С. Неводовского в Казахстане был связан с Ботаническим сектором Казфилиала АН СССР, где он состоял в должности специалиста-миколога. Именно в этот период им была написана большая научная работа о ржавчинных грибах Казахстана. Однако опубликовать ее удалось только спустя 20 лет, уже после смерти Гавриила Степановича.⁵

В 1936 г. в связи с тяжелой болезнью Г.С. Неводовскому было разрешено выехать в Москву на операцию и лечение. Так закончился второй период жизни ученого, отданный главным образом практике и обучению молодого поколения ботаников и биологов Казахстана.

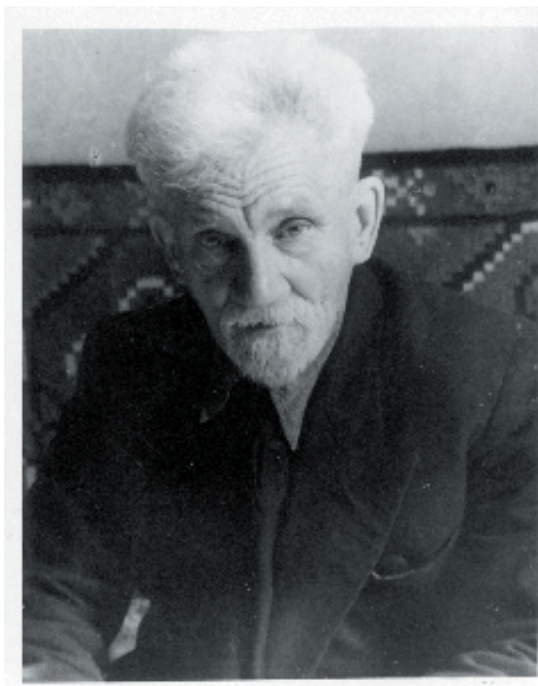
Третий период жизни Г.С. Неводовского был связан в основном с его научно-педагогической деятельностью. В 1940 г., оправившись после операции, он переехал в Томск: работал в Томском лесном техникуме, Тимирязевском леспромхозе, а также на Томской зональной льняной опытной станции, где продолжал исследования по грибным паразитам. В 1943 г. Гавриил Степанович, лишенный после ареста звания профессора, защитил кандидатскую диссертацию на тему «Фитопатологические факторы в борах Томского региона».

Флорист и систематик, Г.С. Неводовский вынужден был большую часть своей научной деятельности заниматься работой фитопатолога. Некоторые итоги этой работы в свой сибирский период он изложил в трудах Томской зональной льняной опытной станции.⁶

Тем не менее основные работы Гавриила Степановича все же принадлежат к флористике и систематике. Еще в дореволюционный период он начал издавать под редакцией В.Г. Траншеля гербарий «Грибы России». Всего вышло пять выпусков, каждый из которых содержал по 50 видов. «Эти экзикаты в настоящее время, – писал проф. Н.А. Комарницкий в статье «Памяти Г.С. Неводовского (1874-1952)», – являются огромной редкостью и сохраняются в единичном числе лишь в нескольких очень старых ботанических учреждениях. Часть грибных сборов Гавриила Степановича находилась в гербарии ботанического института АН в Ленинграде. Часть личного гербария Гавриила Степановича погибла в период его ареста и переезда в ссылку. Основной же гербарий, содержащий свыше 17 тыс. образцов, был передан в свое время Казахскому государственному университету».⁷

К сожалению, обнаружить следы этого гербария в Казахском Национальном государственном университете нам не удалось, как, впрочем, и печатные работы Г.С. Неводовского – в Национальной библиотеке Казахстана. Лишь в научной библиотеке НАН РК удалось отыскать единственную работу Г.С. Неводовского, посвященную ржавчинным грибам Казахстана – главный труд его подвижнической жизни.

24 сентября 1945 г. на основании Указа Президиума Верховного Совета СССР от 5 мая 1939 г. Гавриил Степанович был полностью реабилитирован с правом возвращения на прежнее место жительства. В 1946 г., будучи больным и находясь на пенсии, Г.С. Неводовский возвращается из Томска в Украину, где жила семья дочери, а спустя несколько лет вместе с ней переезжает в г. Пушино Московской области. Несмотря на болезнь, он продолжает работать: заканчивает исследование о фацидиозе сосны, начатое во время пребывания в Сибири (эта работа вышла в свет в 1953 году), продолжает монографическую обработку рода *muscosphaerella* – сумчатых грибов, которыми занимался много лет. Одновременно Гавриил Степанович сотрудничает на общественных началах с кафедрой низших растений

Последняя фотография ученого

Московского университета и Московским обществом испытателей природы, через которое он организует новые издания эксикатов грибов России.

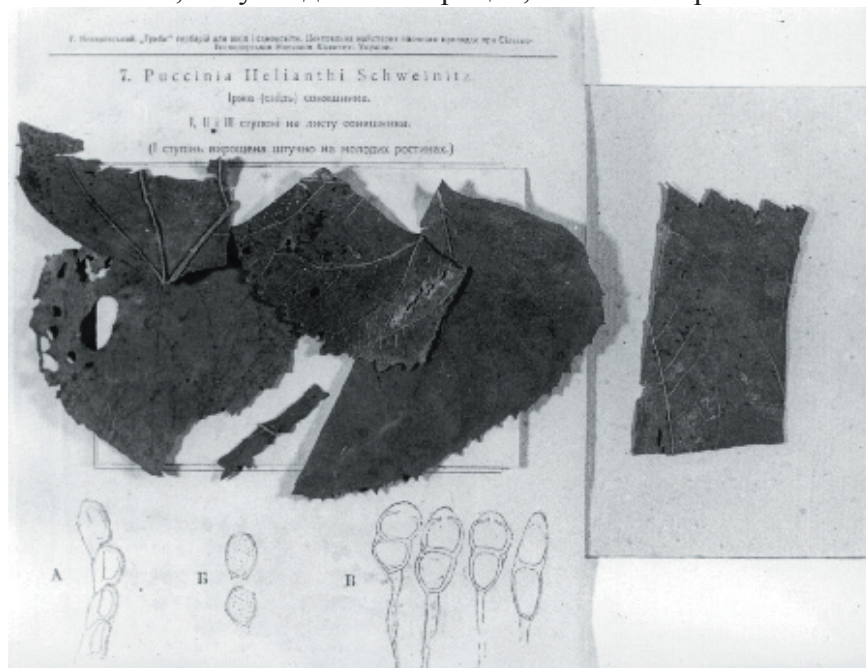
Однако сил остается все меньше и меньше. Несмотря на преклонный возраст, Гавриил Степанович продолжает работать над ранее начатыми изданиями гербария «Грибы СССР». Закончить эту работу ему не удалось. В 1952 г. ученого не стало. «Уже после смерти отца, – пишет в своих воспоминаниях дочь Г.С.Невовдовского Татьяна Гавриловна, – были изданы еще два выпуска его монографии «Грибы СССР».⁸ По свидетельству Н.А. Комарницкого это были не два, а три выпуска (75 видов), окончательно обработанные в 1956 г. и выпущенные Московским обществом испытателей природы.

В своих размышлениях о Годе общественного согласия и памяти жертв политических репрессий Президент Казахстана Н.А. Назарбаев писал: «Год общественного согласия и памяти жертв

политических репрессий ушел в прошлое. Но, явившись ярким и примечательным событием в общественной жизни страны, он во многом помог всем нам глубоко понять и прочувствовать нашу историю, лучше осознать реалии сегодняшнего дня, теснее сплотиться во имя достижения поставленных целей. – Кто чтит покойных, тому воздается сторицей, – гласит старая казахская мудрость. Думаю, что, сохраняя историческую память, мы поддерживаем и укрепляем общественное здоровье. А это – благо для каждого казахстанца».⁹

В этих словах Президента не только дань уважения к ушедшим из жизни, но и призыв знать как можно больше о прошлом, историю. Естественно, мне захотелось узнать дополнительные подробности о казахстанском периоде жизни Г.С. Неводовского, о его семье, о людях, с которыми ему пришлось работать в Казахстане. И я снова обратился к архивам. Продолжая скрупулезно изучать небольшую коллекцию дочери Г.С. Неводовского – Татьяны Гавриловны, хранящуюся в Центральном государственном архиве Республики Казахстан, я нашел в ней и воспоминания об отце, и фотографии, и некоторые подробности о жизни семьи Неводовских в Казахстане, которые дали возможность получить определенное представление о важном периоде как истории Казахстана, так и судьбы ученого.

В альбоме, названном Татьяной Гавриловной «Годы, люди и судьбы», – более двух

*Страница из пособия Г.С. Неводовского
“Грибы. Гербарий для школ і самоосвіти”*

десятков любительских снимков, сделанных в 1930-е гг. дочерью Г.С.Неводовского и его сослуживцами. Здесь же короткая запись воспоминаний о жизни профессора в Казахстане.

На одном из первых снимков запечатлены Г.С. Неводовский со своей супругой – Александрой Васильевной. Гавриил Степанович в очках, уже почти совсем седой, с бородкой клинышком – типичный дореволюционный профессор – стоит, опираясь на стул, на котором сидит Александра Васильевна. Он – в рубашке навыпуск, «толстовке», как обычно одевались русские интеллигенты начала века. Она – в длинном ситцевом платье в цветочек, с белым отложным воротничком. «Все невзгоды жизни, – пишет Татьяна Гавриловна, – они делили поровну и даже в период заточения в Харькове (следствие проводилось главным образом в Харькове, который был в то время столицей Украины – Е.В.) находились рядом, хотя и не знали об этом. Когда выяснилось, что отцу предстоит жить и работать в Казахстане, мы с мамой без колебания покинули Киев и приехали к отцу. А как же иначе?».¹⁰

Местом ссылки Г.С. Неводовскому был определен Алма-Атинский округ (бывшая

*Александра Васильевна и Гавриил Степанович — учителя
Шаповаловской школы*

Джетысуйская-Семиреченская губерния). Здесь, на окраине небольшою казахского поселка, он поселился в полуразрушенном саманном домике весной 1931 г., став через короткое время фактически научным руководителем маленького коллектива Алма-Атинской зональной опытной станции а/о “Союзсахар”. Станция занималась тем, что проводила опыты, изучая вредителей сахарной свеклы и других овощных культур.

На другом снимке, помещенном в альбоме, виден старенький, с облупившимися стенами домик под соломенной или камышовой крышей, в котором размещалась научная лаборатория станции. На переднем плане этого снимка несколько женщин – русские и казашки – занимаются сортировкой семян.

Первое время в лаборатории не было почти никакого оборудования – лишь микроскоп, препаровальная лупа и несколько фотоаппаратов, приспособленных для микрофотографирования. Часть комнаты, отведенной под лабораторию, была искусственно затемнена и приспособлена для проявки пленок. У стен находились грубо рубленые полки со справочниками и разной научной литературой, привезенной Г.С. Неводовским из Киева.

Для проведения опытов лаборатория остро нуждалась в автоклаве. Последний вскоре

удалось привезти из Алма-Аты. Это был списанный за непригодностью допотопный автоклав, который Гавриил Степанович сам и отремонтировал.

Для стерилизации чашек Петри использовалась высокая железная коробка из-под леденцов, которую нагревали жарко горящим кураем, находившимся поблизости в избытке. Конечно, необходим был и термостат для получения чистой культуры возбудителя болезней свеклы и почвенных бактерий. Термостат Гавриил Степанович соорудил из фанерного ящика, дно которого было обито асбестом и имело в центре круглое отверстие для нагревания его керосиновой лампой. Внутри ящика ставился большой бидон с водой, который по мере повышения температуры выполнял роль термостата. Таким примитивным способом тем не менее достигалась оптимальная температура, необходимая для опыта. «Нередко, – пишет в своих воспоминаниях Татьяна Гавриловна, – мы с отцом по очереди ходили ночью из дома в лабораторию, чтобы отрегулировать пламя лампы для поддержания нужной температуры».¹¹

И в этих чудовищно-нищенских условиях делалась настоящая наука! По словам Т.Г. Неводовской, несмотря на осыпавшуюся крышу, глиняный пол, побеленные известью стены лаборатории, почти никогда не было случаев загрязнения чистых культур, выращивавшихся на питательных средах в чашках Петри и в пробирках, стоявших в лаборатории.

Опыты проводились круглогодично, но наиболее интенсивно в летний период. Гавриил Степанович и его помощники пытались выяснить пагубное влияние тех или иных микроорганизмов на развитие заболеваний люцерны, сахарной свеклы, других сельскохозяйственных культур. С этой целью семена высаживались в глиняные сосуды со стерильной пробкой, имевшей систему трубок для полива семян специальными растворами.

Как пишет в своих воспоминаниях Т.Г. Неводовская: «...в разных вариантах заражали то семена, то почву, а затем опыт переносился в полевую обстановку, на полевой участок. Работа была очень трудоемкой».¹² К счастью, Гавриил Степанович сумел привезти из Алма-Аты молоденькую лаборантку – Марию Васильевну Прокопенко, ставшую, наряду с дочерью, незаменимой помощницей профессора. Вскоре возле него сложился небольшой круг постоянных помощников: практикант Талгарского сельхозтехникума В.Ершов проводил разбивку опытного участка на контрольные делянки, обеспечивал полив и опрыскивание люцерников-предшественников сахарной свеклы, второй лаборант – Татьяна Неводовская – производила сбор фитопатологического материала, Мария Прокопенко выполняла бактериологическую часть работы. На ней лежала ответственность за подготовку срезов и изучение препаратов под микроскопом.¹³ В общей работе участвовала и супруга профессора Александра Васильевна. Она по просьбе мужа делала переводы с немецкого и французского, в то время как Татьяна Гавриловна помогала в переводах с английского.

Гавриил Степанович был совершенно непритязателен в быту. Его, как истинного ученого, интересовал лишь рабочий стол с микроскопом и препаратами да перевезенная из Киева уникальная микологическая литература. Правда, чуть попозже из Киева прибыл и роскошный кабинетный рояль, резко диссонировавший со всей остальной обстановкой дома. На рояле в часы отдыха музицировала супруга профессора.

Характеризуя помещение, где жила семья Неводовских, Татьяна Гавриловна пишет, что в потолке их дома первое время была дыра, находившаяся прямо над очагом. Это было необходимо для выхода дыма, когда начинали топить печь. Впоследствии печь усовершенствовали, а дыру в потолке закрыли, так как в теплое время года через нее влетали ласточки, свившие гнездо под потолком.

В этом убогом жилище, которое Гавриил Степанович шуточно называл «виллой профессора Неводовского», ему пришлось жить и работать восемь нелегких лет. «Все свободное время – и ранним утром, и поздним вечером, а нередко и по ночам – Гавриил Степанович склонялся над микроскопом, не замечая, – как пишет Татьяна Гавриловна, – ни нужды, ни холода, ни голода. На стенах домика висели сетки с растениями. Эту т.н. флористическую работу Гавриил Степанович считал отдыхом, работал увлеченно,

одержимо».¹⁴

За время, проведенное в Казахстане, Г.С. Неводовским была проделана значительная исследовательская работа. Результатом ее были подробные ежегодные отчеты для руководства ИЗРа и периодические информационные сообщения в «Фитопатологическом бюллетене» Алма-Атинской зональной опытной селекционной станции Института защиты растений. В списке научных работ, составленном Г.С.Неводовским в 1935 г., значится еще 4 научных статьи, оставшиеся, к сожалению, неопубликованными или опубликованными в сильно урезанном виде. Такова, например, большая статья, посвященная грибным болезням люцерны в Казахстане, рукопись которой была обнаружена нами в Центральном государственном архиве научно-технической документации.¹⁵

Осенью 1934 г. Гавриил Степанович оставил работу в КазИЗРе и начал преподавать в Талгарском техникуме сельского хозяйства. Причиной увольнения была жесточайшая тропическая малярия, которой болел он сам и многие сотрудники опытной станции – европейцы. «На высоте потрясающего озноба, – вспоминает Татьяна Гавриловна, – температура доходила до 39-40 градусов. Прерывали работу на 2-3 часа и после проливного пота, сменив мокрое белье, продолжали работать».¹⁶

Сотрудников на станции подстерегали и другие болезни, связанные с их работой в дикой природе. Нередки были случаи заболевания бруцеллезом, брюшным тифом, туляремией. Риск заболеть был очень велик, вылечиться же было почти невозможно, т.к. уровень здравоохранения был тогда очень низким. Врачей и санитаров в местных больницах не хватало, лекарств – тем более. Татьяна Гавриловна, например, сообщает о смерти от туляремии одного из талантливых молодых работников зональной станции – Горбунова, с семьей которого дружили Неводовские.¹⁷

Судьба самой Татьяны Гавриловны сложилась более удачно, чем ее отца. Вначале ей, конечно, тоже пришлось испытать нелегкую участь члена семьи политического ссыльного. Положение усугубилось тем, что начало 30-х годов совпало с проведением массовой коллективизации и последовавшим за нею голодом. Несмотря на хороший урожай, во многих областях Казахстана к весне 1933 г. не осталось хлеба, который усиленно вывозился за рубеж в обмен на станки и машины для строившихся фабрик и заводов.

Особенно тяжело приходилось кочевому казахскому населению. В результате насильственного перевода на оседлое положение многие казахские семьи почти полностью лишились скота. Нередко на дорогах и в полях можно было увидеть опухших от голода и полузамерзших голодбеженцев. «Жертвами голода и репрессий в 1932-1933 гг. стали один миллион 750 тысяч человек, или 42 % всей численности казахского населения республики. ...Начались массовые откочевки людей – они бежали в Китай, Монголию, Турцию, Иран, в республики Средней Азии и соседние российские регионы Поволжья, Урал, Сибирь. Это был ярко выраженный протест сельской бедноты против произвола и беззакония».¹⁸

Всего этого не могла знать Татьяна Неводовская. Но был случай, когда страшное лицо голодной смерти прикоснулось и к ней, хотя жертвой голода были не ее близкие, а один из умерших от недоедания казахов. Вот как она описывает этот случай в своих воспоминаниях: «Я шла с кем-то из специалистов, со мной был фотоаппарат. По тракту, недалеко от нашего домика, сидел обессиленный истощенный казах. Он с трудом тащился с полевых работ, просил есть и пить. Я передала фотоаппарат своему спутнику и поспешила принести воды. Он пил с жадностью... Я поспешила снова домой, чтобы принести ему кусочек хлеба и сахара. Когда я пришла к нему с хлебом, он был уже мертв».¹⁹

Смерть человека на глазах молодой девушки, смерть от голода и истощения поразила Т.Неводовскую. И тогда родились в ее сердце глубоко трогательные, наполненные болью и состраданием к несчастным людям стихотворные строчки. Стихи эти шли из самой глубины сердца. В них и отчаяние, и надежда, и протест – наивный и страстный протест против нечеловеческих условий жизни, обрекавших людей на голодную смерть.

Стихи эти автором никогда не публиковались. Они увидели свет только в 1990-е годы.²⁰ Но необходимо сказать, что все публикации имеют один серьезный недостаток – большие купюры и недопустимые исправления. Вероятно, авторы публикаций были движимы стремлением сделать их лучше, устранить некоторую «корявость» строк. Но этим только ухудшили их. Настоящая публикация сделана по подлиннику, в точном соответствии с оригиналом, и уже одним этим она оправдана.

Т.Г. Неводовская

КАЗАХСТАНСКАЯ ТРАГЕДИЯ

В природе март. Пришла весна хмельная...
А все забыть, не помнить не могу.
Уж травка первая... А я припоминаю
Замерзшие фигуры на снегу.

Убожество и грязь – я их не замечаю,
Не замечаю ни заплат, ни вшей...
Я беспредельно, искренне страдаю
За этих обездоленных людей.

Их косит голод... Я не голодаю.
Обута я, а тот казах – босой...
Безумную старуху вспоминаю
И женщину с протянутой рукой.

Из грязных тряпок груди вынимает,
Чтоб объяснить: «Ни капли молока!»
И крохотное тельце прижимает
Худая материнская рука.

Не содрогаюсь я от отвращения,
Но и смотреть спокойно не могу,
Как люди, падая от истощенья,
Перебирают колоски в стогу.

Под проливным дождем, под ветром, под снегами
Стога соломы здесь в степи стоят.
Колосья прелые изъедены мышами,
Покрыты плесенью, содержат яд.

Беспомощные детские ручонки
Находят полусгнивший колосок,
И слышится надтреснутый и тонкий
Болезненный ребячий голосок.

Так в чем же их вина?
За что такие муки?
Здесь, на своей земле, в краю родном.
Ах, эти худенькие пальчики и руки,

И девочка больная под стогом.
Под кожей ребра и торчат лопатки,
Раздутые ребячьи животы...
Нет оправдания и нет разгадки
Причины этой жуткой нищеты.

Вот озимь поднялась.
Синеют в дымке дали.
И жаворонок в небесах уже...
Нельзя, нельзя, чтоб дети голодали,
И этот труп казаха на меже.

Кто приказал? Узнать, понять хочу я,
Кто смерть и нищету послал сюда,
Где спокон веку жил народ, кочуя,
С верблюдом, с осликом, и пас стада.

Зачем снимать последнюю рубаху
И целый край заставить голодать?
Кому понадобилось – Богу иль Аллаху,
Все отобрать и ничего не дать.

Какой же деспот создал эту пытку?
Иль полоумному пришла такая блажь?
Последнюю овцу, кошму, пиалу и кибитку
Все забирать – и ничего не дать.

Но все молчат, хоть знают – не умеет
Казах-пастух ни сеять, ни пахать.
Без юрты он зимой окоченеет,
Без стада и овец он будет голодать.

И не пеняй на климат, на природу,
На то, что Казахстан степной и дикий край...
Такой был урожай! Хватило бы народу
На хлеб и на табак, на мясо и на чай.

Так нет же! Увезли отборную пшеницу.
Огромные стога остались на полях...
У тех стогов такой кошмар творится –
Не мог бы выдумать ни Бог и ни Аллах.

Без шерсти, без кошмы казах совсем раздетый,
Без дичи и без шкур он будет необут.
Откуда ему знать, что в Подмосковье где-то
В колхозах на полях сажают, сеют, жнут.

Я не умею с этим примириться.
Мне тяжело на это все смотреть.
На небе радостно поют, трепещут птицы,
А на земле страданья, голод, смерть.

Мерещатся мне детские ручонки
У прошлогодней и гнилой скирды,
И небо ясное и жаворонок звонкий –
Смесь зла, добра, нужды и красоты.

Думаю, что эти стихи не требуют никаких комментариев...

Семья Неводовских тоже недоедала, спасаясь разведением овощей на огородах. Об этом периоде своей жизни Т. Неводовская пишет достаточно осторожно: «Наша семья, лишенная ИТРовского пайка, ввиду бесправного положения моего отца, находилась, деликатно выражаясь, в довольно затруднительном экономическом да и моральном положении».²¹

Возвращение Г.С. Неводовского в Москву, а затем переезд в Томск позволили Татьяне Гавриловне окончить медицинский институт. В конце войны она вернулась на Украину, работала в военных госпиталях, а затем с мужем и родителями проживала в Пущине Московской области, где работала хирургом в местной больнице. Там же, в Пущине, нашли последний приют Гавриил Степанович и Александра Васильевна Неводовские, ушедшие из жизни почти одновременно.

* Нарис надійшов на адресу Чернігівської облдержадміністрації з посольства України в Республіці Казахстан, а звідти до музею. Ілюстрації – з фондів ЧІМ ім. В.В.Тарновського.

¹ Памяти Г.С.Неводовского (1874-1952) // Флора споровых растений Казахстана. – Т. 1. – Алма-Ата, 1956. – С. 3.

² Архив Министерства науки Национальной Академии Наук Республики Казахстан (РК). – Ф.2. – Оп. 1 а. – Д. 1668. – Л. 206.

³ Н.В.Цингер (1866-1923) и В.Г.Траншель (1868-1940) – видные дореволюционные и советские ученые, ботаники, сотрудничавшие с выдающимися советскими биологами – А.А. Ячевским и В.Л. Комаровым. Цингер в 1895 г. преподавал в Киевском университете, а с 1903 г. был профессором Ново-Александровского института сельского хозяйства и лесоводства. Основные научные работы относятся к флористике, систематике и эволюции растений. В 1928 г. посмертно удостоен Ленинской премии. В.Г. Траншель с 1889 г. являлся ассистентом кафедры споровых растений в Санкт-Петербургском университете, затем работал в Петербургском лесном институте. С 1900 г. – ученый хранитель Ботанического музея Императорской Академии Наук по отделу споровых растений. Занимался главным образом изучением флоры грибов России. Его перу принадлежит ряд научных исследований и определителей по флоре и систематике ржавчинных грибов.

⁴ Архив Министерства науки. – Ф.2. – Оп.1 а. – Д. 1668. – Л. 204, 204 об.

⁵ Флора споровых растений Казахстана. – Т.1.

⁶ Неводовский Г.С. Итоги работы лаборатории фитопатологии//Труды Томской зональной льняной опытной станции. – Вып. 1. – Томск, 1947. – С. 131-138.

⁷ Флора споровых растений Казахстана. – Т. 1. – С. 3.

⁸ Центральный государственный архив Казахстана (ЦГАК). – Ф. 269. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 37.

⁹ Назарбаев Н.А. Хранить память, крепить согласие // Огни Алатау. – 1998. – 22 января.

¹⁰ ЦГАК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 37.

¹¹ Там же. – Л. 10.

¹² Там же.

¹³ ЦГА научно-технической документации РК (ЦГА НТД РК). – Ф.86. – Оп. 2-1. – Д. 18. – Л. 10 об.

¹⁴ ЦГАК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 8.

¹⁵ ЦГА НТД РК. – Ф. 86. – Оп. 2-1. – Д. 18. Статья не имеет архивной нумерации. Предположительно она была опубликована в сокращенном виде в «Фитопатологическом бюллетене КазИЗРа». – № 2 за 1933 г.

¹⁶ ЦГАК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 12.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Назарбаев Н.А. Указ. работа.

¹⁹ ЦГАК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 12.

²⁰ См.: Козыбаев М., Хасанаев М. Казахстанская трагедия // Бырлесу. – 1993. – № 21; Горизонт. – 1995. – 9 мая; Народ не безмолвствует. – Алматы, 1996. – С. 267-269.

²¹ ЦГАК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Д. 4. – Л. 12.

ЗМІСТ

	стор.
<i>Ситий І.М.</i> Рукописні книги у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського.....	3
<i>Арендар Г.П., Гончаренко В.С.</i> Голубицький скарб 2001 року.....	38
<i>Штанкіна І.В.</i> Традиції народного мистецтва у бісерних роботах кінця XVIII – початку XX століть (за матеріалами колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського).....	41
<i>Сергєєва С.М.</i> Чернігівщина часів Української Народної Республіки (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.).....	47
<i>Демченко Т.П., Онищенко В.І.</i> “Тягне ло участи у громадських справах...” Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького.....	62
<i>Журавльова Т.П.</i> “Действительно щедрый жертвователь на нужды народного образования”.....	70
<i>Виленский Е.Л.</i> Судьба ученого. Гавриил Степанович Неводовский.....	79

Про авторів

Арендар Ганна Петрівна	—	головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського
Віленський Є.Л.	—	професор Казахського університету міжнародних відносин та світових мов, доктор історичних наук
Гончаренко Вікторія Семенівна	—	старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського
Демченко Тамара Павлівна	—	доцент Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка, кандидат історичних наук
Журавльова Тетяна Петрівна	—	завідуюча відділом Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського
Онищенко Валентина Іванівна	—	старший викладач Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка
Сергєєва Світлана Миколаївна	—	старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського
Ситий Ігор Михайлович	—	старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського, кандидат історичних наук
Штанкіна Ірина Валеріївна	—	завідуюча відділом Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського

Збірник наукових праць

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Випуск 4

Редакційна колегія:

О.Б. Коваленко (*голова*)

С.Л. Лаєвський, Л.П. Линюк (*відповідальний редактор*)

С.М. Лихачова, С.О. Половнікова

Підп. до друку 08.09.2004 р. Формат 60x84 1/8. Папір офсетний.
Умов.-друк. арк. 10,69. Обл.-вид. арк. 12,52. Ілюстрації 0,77. Тираж 200. Замов. № 681

Підрозділ оперативного друку Чернігівського державного центру
науково-технічної і економічної інформації
14000, Чернігів, вул. П'ятницька, 39
Свідоцтво Держкомінформу України серія ДК № 225 від 20.10.2000 р.